

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	42
'Aho	Tusite, 8 'Okatopa 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,

Polisi & Tāmate Afi

Hon. Siaosi Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmia,

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hū Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Siale 'Akau'ola

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonomika
& Potungāue Takimamata

Hon. Dr. Viliami Lātū 'Eiki

Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Vaea

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (*MEIDECC*)

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Mo'ale 'Otunuku

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 42/2024
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

**‘Aho: Tusite 08 ‘Okatopa, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti ‘Atita ‘o e Ola: Tokangaekina ‘o e Veve (‘Aokosi 2024)
Fika 05	:	Lipooti Fakata’u ‘a e Pangike Langa Fakalalakaka ‘o Tonga 2022
Fika 06	:	Fakamatala Fokotu’utu’u Ngaue Fakapa’anga, Fepueli 2024 – Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga
Fika 07	:	Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2024 <i>Fakafofonga ‘Eua 11</i> <i>(Kole ke ‘omai ‘a e ngaahi fokotu’u ‘e 950 ‘oku ha ‘i he Lipooti ‘Atita)</i>
Fika 08	:	Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 2/2024 <i>Fakafofonga ‘Eua 11</i> <i>(Ke fokotu’u ha Komiti Fili ‘a e Fale Alea ke fengaue’aki mo e ‘Atita Seniale)</i>
Fika 09	:	Lipooti ‘A’ahi Vahenga Niua 17

Fika 10	:	KOMITI KAKATO:
		10.1 Lao Fakaangaanga:
		Fika 1/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2024
		10.2 Lipooti ‘Atita:
		‘Atita’i ‘o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo’ui Lelei ‘oku Malohi mo Matu’uaki ‘a e Ngaahi Fakatu’utamaki, Novema 2023
		10.3 Ngaahi Fakamatala/Lipooti Fakata’u
		10.3.1 Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2022/2023

			10.3.2	Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023
			10.3.3	Potungaue Pilisone 2022/2023
			10.3.4	Komisoni Fili 2023
			10.3.5	Komisoni Ngaue Fakapule'anga 2022/2023
			10.3.6	Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2021, 2021/2022 & 2022/2023
			10.3.7	Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō (ngata ki he 30 Sune 2021)
			10.3.8	Potungaue Sitetisitika 2022/2023
			10.3.9	Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2020/2021
			10.3.10	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga, 'Aokosi 2023 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
			10.3.11	Lipooti Aofangatuku - Tonga: Ngaahi Me'afua kuo Fokotu'u Mai Ma'a e Ngaahi Fale Alea Fakatemokalati 'e he Kautaha ki he Ngaahi Fale Alea 'o e Ngaahi Fonua Kominiueli
		10.4	Lipooti 'A'ahi:	
			10.4.1	Tongatapu 2
			10.4.2	Tongatapu 4
			10.4.3	Tongatapu 5

			10.4.4	Tongatapu 8
		10.5	Lipooti Komiti:	
			10.5.1	Fika 1A/2024: Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila
			10.5.2	Lipooti mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (<i>Tonga Power Limited</i>)
			10.5.3	Fika 3/2024: Komiti ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea
			10.5.4	Lipooti Fika 5/2024 :Komiti Lao Fekau'aki mo e Lao Fika 18/2023 Lao Fakaanganga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Lahi 2023

			Lipooti Fika 6/2024 : Komiti Lao Fekau'aki mo e Lao Fika 2/2024 Lao Fakaanganga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2024
		10.5.5	Lipooti Fika 7/2024 : Komiti Lao Fekau'aki mo e Lao Fika 3/2024 Lao Fakaanganga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 2024
		10.6	Lipooti Folau:
		10.6.1	Fika 3/2024: Fakataha'anga Lahi Hono 147 'a e 'Iunion Fakavaha'apule'anga 'a e Ngaahi Fale Alea (<i>Inter-Parliamentary Union</i>)
		10.6.2	Fika 4/2024: Fekau'aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamamani Lahi 'i Malakesi, Moloko (<i>Marrakech, Morocco</i>), 9 'Okatopa 2023
Fika 11	:	Ngaahi Me'a Makehe	
Fika 12	:	Kelesi	

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	10
Lotu	10
Ui ‘a e Falé.....	10
Poaki	10
Me’a e ‘Eiki Seá.....	11
Lipooti ‘Atita Ola Tokangaekina ‘o e Vevé	11
Ngaahi fakamo’oni faka’atita mahu’inga	12
Aofangatuku.....	13
Kole Tongatapu 4 tukuhifo Lipooti ‘Atita’i Ola Tokangaekina e Vevé ki he Komiti Kakató	14
Fokotu’u Tongatapu 7 tuku fakatafa’aki Tohi Tu’utu’uni kae tālanga’i Lipooti ‘e 3 fokotu’u maí ‘i he Fale Aleá	14
Kole Tongatapu 4 tukuhifo ke ale’ai ‘i he Komiti Kakató Lipooti ‘Atita Ola Tokangaekina Vevé.....	14
Tokanga ki he ta’etokanga mo e li’aki fatongia fekau’aki mo e veve ‘i Tapuhia	15
Fokotu’u Tongatapu 4 tukuhifo Lipooti ‘Atita ki he Veve ki he Komiti Kakato.....	17
Fokotu’u Tongatapu 7 ke alea’i Lipooti ki he Veve ‘i he Fale Alea pe.....	17
Kole Palēmia ke faitu’utu’uni Sea fē feitu’u ‘ave ki ai ngaahi fokotu’u ‘oku alea’i.....	19
Taukave fai tipeiti ‘i he Komiti Kakato & feitu’u totonu ke alea’i aí.....	19
Kole ke faitu’utu’uni Sea he ko e konga ‘i he aofangatuku Lipooti Veve fiema’u ia ke faitu’utu’ni ki ai	21
Fakamahino Pule’anga te’eki ai ha palopalema ‘i he ma’u’anga vai he tesi fakamuimui na’e faiki he vai he ta’u kuo ‘osi.....	22
Poupou ki he fokotu’u Tongatapu 7 ke alea’i lipooti ‘i he Fale Alea	22
Pāloti tali tukuhifo ki he Komiti Kakató Lipooti ‘Atita Ola Tokangaekina e Vevé.....	23
Lipooti Fakata’u Pangikē Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga 2022	23
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Lipooti Fakata’u Pangikē Langa Fakalalakalaka ‘o Tonga 2022.....	24
Fokotu’u tukuhifo Lipooti Fakata’u Pangikē Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga 2020 ki he Komiti Kakato.....	24
Fehu’ia Tongatapu 7 makatu’unga fu’u tōmui fakahū mai Lipooti Fakata’u Pangikē Langa Fakalalakalaka ki he Fale Aleá	25
Tali ki he ‘uhinga tuai fakahū mai ki Fale Alea lipooti fakata’u mei he Pule’anga.....	25

Fokotu’u Ha’apai 12 fakapaasi Lipooti Fakata’u Pangikē Langa Fakalakalaka ‘a Tongá 2022 kae feinga ke fakahū mai Lipooti Fakata’u 2023.....	26
Tui ‘Eua 11 tukuhifo Lipooti Fakata’u 2022 ki he Komiti Kakató ke alea’i tu’unga fakamuimui ‘oku ‘i ai pangikē	26
Fokotu’u tukuhifo lipooti fakata’ú ki he Komiti Kakató & ‘omai fakamatala fakamuimui fekau’aki mo e ngāue pangike	27
Fehu’ia 30 Tongatapu 7 miliona ne ‘ave ki he Pangikē Langa Fakalakalaka ‘a Tongá.....	28
Tokanga ke fakapapau’i mai Pule’angá taimi fakahū mai lipooti fakata’u 2023 <i>TDB</i>	30
Tali Pule’anga tukumai Lipooti Fakata’u Pangike 2023 ‘ikai toe tōmui he uike kaha’u & fokotu’u Tongatapu 4 ke tali lipooti.....	30
Pāloti tali Lipooti Fakata’u Pangikē Langa Fakalakalaka ‘a Tonga 2022	30
Fakamālō’ia Pule’anga tali Lipooti Fakata’u Pangike Lakalaka 2022	31
Fakamatala Fokotu’u Ngāue Fakapa’anga Fepueli 2024 ki he Pangikē Pule Fakafonua Tonga.....	31
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Fakamatala Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga, Fepueli 2024 – Pangikē Pule Fakafonua Tonga.....	32
Kole Pule’angá na’a laumālie Falé ke alea’i fakataha Ngāue Fakapa’anga ‘i Fepueli 2024 & ‘Aokosi 2024.....	32
Poupou ke toki alea’i fakataha Ngāue Fakapa’anga Pule’anga ‘i Fepueli & ‘Aokosi 2024	33
Tui Pule’anga mahalo ki he uike kaha’u fakahū mai ki ai Lipooti Fakata’u Pangike Pule 2023/2024	34
Pāloti ‘o tali ke alea’i fakataha he Komiti Kakato Fakamatala Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga Fepueli & ‘Akosi 2024 Pangikē Pule	35
Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 1/2024	35
Fokotu’u mei he Pule’anga mo ‘Eua 11 fekau’aki mo e Fokotu’u Fika 1/2024 ki he Komiti Pa’anga.....	37
Fokotu’u Tongatapu 7 ke tali Fokotu’u fika 1/2024 ‘Eua 11	38
Tui Minisita Pa’anga kuo ‘osi fakaikiiki mai he Lipooti ‘Atita ngaahi fokotu’u ‘e 950	38
Taukave Tongatapu 7 fiema’u ke monitoa fakalelei ngaahi ‘isiu ‘ohake he Lipooti ‘Atita.	39
Tokanga Tongatapu 7 ko e matavaivai faka’asi he Lipooti ‘Atita ko e founga ngāue ke fakalelei’i	39
Fakamahino ‘Eiki Sea ‘uhinga kole ke fakaikiiki mai ngaahi fokotu’u 950 he Lipooti ‘Atita he ko e ngāue ‘Atita ‘oku fakalukufua.....	40
Fokotu’u ke tali Fokotu’u fika 1/2024 ke tokoni ki he ngāue ‘a e Pule’anga mo e Fale Alea	41
Tui ‘Eiki Sea ke faka’atu’i e tau’atāina’a e ‘Atita	43

Pālōti'i 'o tali Fokotu'u Fika 1/2024 & ngaahi monomono ki he fokotu'u.....	43
Ngaahi me'a makehe.....	44
Tokanga 'Eua 11 fekau'aki mo e 'isiu 'o e mamata tofua'a	44
Taukave 'Eua 11 mahu'inga ke taliui 'a e faifatongia ki he pa'anga tukuhau kakai	45
Ngaahi Potungāue Pule'anga te'eki fakahu mai 'enau Lipooti Fakata'u ki Fale Alea he ngaahi ta'u kuo hili	45
Ngaahi lipooti komiti te'eki ke fakafoki mai ki Fale Alea.....	48
Tali Pule'anga fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u MOI mo e Lipooti MOI fekau'aki mo e langu Fonoi.....	48
Vikia 'Eua 11 ongo potungāue Pule'anga lelei 'aupito hono tukumai taimi tonu 'ena lipooti fakata'u	49
Fehu'ia tu'unga 'i ai ngāue Pule'anga ke vakai'i tu'unga fakalao me'a fakapulipuli he fakatonutonu fakalao 'i tu'a Sipoti Pasifiki	50
Tali Pule'anga na'e 'osi tali pe fehu'i 'Eua 11 kimu'a	50
Tukuaki'i Tongatapu 7 na'e kaiha'a Pule'anga mei he pa'anga tukuhau kakai.....	51
Lāunga'i Palēmia Tongatapu 7 ko e tukuaki'i Pule'anga nau kaiha'a mei he pa'anga tukuhau kakai	52
Tui Pule'anga ke ngaue'aki ma'u pē Konisitutone ke tataki ngāue Fale & faka'apa'apa'i ngāue Fale	55
Kole 'Eiki Sea ke tauhi ngeia mo e molumalu Fale Alea	57
Kole 'Eua 11 'omai he Pule'anga Lipooti Fakata'u 'oku toe ke fakahū mai ki Fale Alea	58
Fakafoki Nopele fika 2 Vava'u 'ene tokanga ki he 'isiu fekau'aki mo e mamata tofua'a...59	
Tokanga Tongatapu 7 ki he 'isiu 'o e pule lelei 'i he'ene fakafelave'i mo e kuu 51 Konisitutone.....	60
Tapou ki he Sea ke ngāue'aki hono mafai ki he talangata'a fakahoko 'i Fale Alea	62
Poupou Palēmia ke ngāue'aki 'Eiki Sea hono mafaí ke tauhi mau Fale Alea	62
Tokanga Tongatapu 7 ma'uhala Pule'anga he fakalea Kupu 30 Konisitutone	62
Tokanga Tongatapu 7 ki ha tataki Sea koe'uhí ko e ngali fepaki tu'u kupu 51 Konisitutone he lea faka-Pilitania & faka-Tonga	63
Fokotu'u/fakamanatu ki he Pule'anga ke manatua ange fōsoa Ha'apai & fakangatangata pe laiseni mamata tofua'a	69
Fakamālō'ia hono tokangaekina Fale Aleá mo e Pule'angá e fāmili ne vela honau 'api 'i Ha'apai.....	70
Fokotu'u 'Eua 11 ki he Pule'angá fekau'aki mo e fanga ki'i fale ne langu ki he <i>Forum</i> ke tokoni'i ngaahi famili vela nau fale	72

Kole ke fakatokanga'i he Pule'angá mo e fāmili ne vela honau 'api nofo'angá 'i Pea.....	72
Fehu'ia & tali mei he Pule'anga tokanga Nōpele Fika 2 Vava'u pe 'oku 'i ai ha talite 'a Tonga mo <i>Vietnam</i>	73
Kole na'a lava Pule'angá ke nau tokoni ki hono faka'atā mai vaka toutai mei <i>Vietnam</i>	73
Fakamahino'i Minisitā Fonuá 'oku 'ikai ha Talite mo <i>Vietnam</i> ka ko e fengaue'aki fakangāue pē he Pule'anga mo e Pule'anga.....	74
Fokotu'u Faka-Fale Alea fika 2/2024	75
Fakama'ala'ala 'Eua 11 he Fokotu'u faka-Fale Alea fika 2/2024	75
Fokotu'u Tongatapu 7 tali Fokotu'u faka-Fale Alea fika 2/2024.....	79
Fokotu'u mei he Pule'anga ke tukuhifo Fokotu'u faka-Fale Alea fika 2 ki he Komiti Pa'anga.....	80
Pālotti 'ikai tali Fokotu'u faka-Fale Alea Fika 2/2024	84
Kelesi	84

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite 08 ‘Okatopa, 2024

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou'eiki kole ke tau kamata‘aki e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Ne kau kotoa ‘a e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea hono hiva’i e lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa e Fale.

Ui ‘a e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ‘aho 08 ‘o ‘Okatopa 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Tokoni Palēmiá, 'Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau‘akí, Fakalalakaka Faka’ekonōmika & Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Pa'angá & Palani Fakafonuá, 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka ...

<004>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: ... Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui. Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei.

Poaki

Sea ngata’anga ia e taliuí ko e poaki ‘oku ma’u heni ‘oku poaki me’a tōmui mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, kei hoko atu e poaki tengetange ‘a Vātau Mefi Hui. Ni’ihi

e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali mai honau ui, 'oku ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a e 'Eiki Seá

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Fakatapu atu heni ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele pehē foki ki he kau Fakafofonga e Kakai.

Hou'eiki, na'e toloi mai e Fale mei 'aneafi 'oku kei fai pe 'a e feme'a'aki 'i he ngaahi me'a makehe 'oku 'ohake 'e he kau Fakafofonga. Ka neongo e mahu'inga e ngaahi *issue* ko eni, 'oku toe mahu'inga ange ke tau tuli mui pe ki he 'etau 'asenita. Ka ko 'etau ngāue ki he 'aho ni 'oku pehé ni Hou'eiki. Na'e toe ke me'a mai 'a 'Eua 11, 'Eiki Palēmia, Tongatapu 5 'aneafi. Ka koe'uhi ko e mahu'inga 'etau ngāue te u toki faka'atā atu e ngaahi me'a makehe he 2:00 'o hangē pe ko 'aneafi. He 'oku mahino kiate au 'oku mahu'inga e taimi ko eni pea 'oku ki'i lōloa e feme'a'aki pea 'oku ou tui pē 'oku tonu pe ke tau mu'omu'a e 'asenitá ka tau toki hoko atu ki he ngaahi me'a makehe ko ē 'oku hoha'a ki ai e Hou'eiki Fakafofonga.

'A ia ko 'etau foki mai he 2:00 'e hoko atu 'a 'Eua 11, 'Eiki Palēmia, Tongatapu 5 pea 'oku 'i ai mo e ka u kole taimi fo'ou mai ki he pongipongi ni 'e toki tānaki moutolu 'i he hili e ni'ihi ko eni toe mei 'aneafi he 2:00. 'A ia ko e 'Eiki Nōpele ko eni 'a Vava'u, hoko atu ki ai 'a Tongatapu 7, Ha'apai 12 mo Ha'apai 13. Ko u tui mahalo ko 'ene 'osi 'etau taimi fakataha ko eni 'ana'i he hili ko eni 'a e mālōlō ki he taimi 'ilo ho'atā. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa ka tau hoko atu ki he 'etau ngāue ko eni he fika 4 'etau 'asenitá 'a ia ko e Lipooti 'Atita 'o e Ola Tokangaekina 'o e Veve, 'Akosi, 2024. Kole ki he kalake ke lau mai 'a e tohi 'oku fakahū mai 'aki.

Lipooti 'Atita Ola Tokangaekina 'o e Vevé

Kalake Tēpile: Ko e tohi ko eni faka'aho ki he :

'Aho 08 'o 'Akosi, 2024.

Lord Fakafanua
Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga.

'Oku ou fiefia mo e loto faka'apa'apa mo'oni ke u fakahū atu heni 'a e Lipooti 'Atita'i 'o e Ola Tokangaekina 'o e Veve 'o fakatatau ki he Kupu 10A 'o e Lao ki he 'Atita 'a e Pule'anga 2007 mo hono ngaahi fakatonutonu.

Faka'apa'apa atu,

.....
Cathreen Mafi

'ATITA SENIALE LE'OLE'O

Eiki Sea: ‘A ia ‘oku kole atu ki he kalaké ke lau mai e fakama’opo’opo pea mo e aofangatuku.

Kalake Tēpile: Peesi 5 – **Fakama’opo’opo**.

Ngaahi fakamo’oni faka’atita mahu’inga.

‘Oku hā mahino ‘i he Palani Langa Fakalalakalaka Fakafonuá, ngaahi lao mo e tu’utu’uni ngāue, ngaahi palani ngāue mo e ngaahi tohi fakahinohino ngāue ‘a e Kautaha Ma’u Mafai ki he Veve (*WAL*) ‘a e palani ngāue, ‘a e ngaahi taumu’a ‘a Tonga felāve’i mo hono tokangaekina ‘o e veve. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi lao mo e tu’utu’uni ngāue ‘a Tonga ke tokoni ki he’ene fakakakato ‘a hono ngaahi fatongia ki he alepau fakavaha’apule’anga. ‘Oku te’eki kakato ‘a e ngāue ki he Founa Ngāue Fakaangaanga Fakafonua ki hono Tokanga’i ‘o e Veve. ‘Oku mahu’inga ‘a e ngāue fakataha ‘a e ngaahi kupu tefito kehekehe ‘i hono tokanga’i ‘o e veve. ...

<004>

Taimi: 1010-1015

Kalake Tēpile : ... ‘E tokoni ‘a e founa ngāue fakafonua ko eni ki hono fokotu’utu’u ‘a e ngāue, ngaahi founa ke ngāue fakataha ai ‘a e ngaahi kupu kehekehe ko eni ‘o lelei ange ai ‘a e ola ‘o e ngāue. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi fakahinohino ke tokoni ki he fakahoko ngāue ‘a e *WAL*. Ka ‘oku ‘i ai ha kongā ‘o e ngaahi fakahinohino ko eni ‘oku fiema’u ke toe vakai’i ke tokoni ki he fakahoko fatongia mo e tauhi ‘o e ngaahi lekooti.

‘Oku taki ‘e he *WAL* ‘a e ngaahi fakalalakalaka lahi ‘i he ngaahi polokalama mo e ngāue ki hono tokanga’i ‘o e veve. ‘Oku tau vakai ma’u pē ki he ngaahi loli tānaki veve, fokotu’u ‘e he kakai ‘enau veve ki honau ngaahi toumu’a teuteu ki hono tānaki, mo e ngaahi polokalama tufi veve ‘oku fakahoko ‘e he ngaahi kulupu kehekehe, ko e kongā ‘o ha ngaahi polokalama kehekehe, ‘Oku hā ‘i he ngaahi palani ngāue fakafonuá mo e ngaahi palani mo e fokotu’utu’u ngāue ‘a e *WAL* ‘a e tokanga makehe ki he toutou vakai ma’u pē ki ha ngaahi me’a ke fakalalakalaka ai ‘a hono tokanga’i ‘o e veve ‘i he fonua ni, pea mo e tokanga ki he a’usia ‘o e ngaahi ola. ‘Oku ‘i ai pē ha fanga ki’i tafa’aki na’a mau fakatokanga’i ‘e mahu’inga pē ke toe vakai’i ke tokoni ki he fakalalakalaka ange ‘a e ngāue.

Na’e fakatokanga’i ‘oku fiema’u ko e toe tānaki mai ha kau ngāue ke tokoni ki hono tokanga’i, toe vakai’i mo fakahoko ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e Tohi Fakahinohino Ngāue ki Tapuhia. ‘Oku lava ke toe vakai’i ‘a e Tohi Fakahinohino ko eni ‘o kau atu ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u fo’ou hangē ko ia ko e fengāue’aki mo e Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatulá ki hono sivi ‘o e vai. Na’a mau fakatokanga’i ha ngaahi me’alele na’e fiema’u ke tokanga’i mo tauhi. Na’e ‘ikai fokotu’u ‘i he ngaahi palani ngāue mo e ngaahi lipootí ha ngaahi tāketi ke fua ‘aki ‘a e fakahoko fatongia. ‘E tokoni eni ke ‘ilo ‘a e tu’unga ‘oku a’usiá muimui’i mo toe fakalelei’i ange ‘a e ngāue.

Ngaahi Fokotu’u Fakakaukau:

1. *Ke fakapapau’i ‘e he MEIDECC ‘oku vahe’i ha kau ngāue mo e pa’anga fe’unga ke kakato ‘a e ngāue ki he founa ngāue fakaangaanga fakafonua ki hono tokanga’i ‘o e veve.*

2. *Ke fa'u 'e he WAL ha ngaahi fakahinohino fakaikiiki ki hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia mahu'inga mo ha ngaahi founa ke tokoni ki hono lekooti kakato 'a e ngāue 'oku fakahoko. 'E tokoni eni ke lelei ange 'a hono fakahoko mo muimui'i 'o e ngāue.*
3. *Ke fakapapau'i 'e he WAL 'oku toe vakai'i 'a e Tohi Fakahinohino Ngāue ki Tapuhiá 'i he taimi totonu, ke fakatatau ki he ngaahi taumu'a ngāue mo e ivi fakapa'anga 'a e WAL. 'E tokoni eni ke ola lelei ange 'a hono fakahoko, muimui'i mo e lipooti 'o e ngaahi fiema'u 'a e Tohi Fakahinohino ni.*
4. *Fakapapau'i 'e he WAL 'oku 'i ai ha kau ngāue mo ha naunau fe'unga ke fakakakato lelei 'a e ngaahi fiema'u 'a e Tohi Fakahinohino ki Tapuhia.*
5. *Ke muimui'i mo lipooti 'e he WAL 'a 'ene fakahoko 'a e ngaahi fiema'u 'a e Tohi Fakahinohino Ngāue ki Tapuhia.*
6. *Ke fakapapau'i 'e he WAL 'oku fakakakato 'a hono toe vakai'i 'o e tohi fakahinohino ki Tapuhia 'i he faingamālie vave taha. 'E lava ke hā 'i he Tohi Fakahinohino ni 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e WAL ki hono sivi 'o e vai 'o kau ai 'a e ngāue'aki 'a e fengāue'aki mo e Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula.*
7. *Ke fakamālohi'i 'e he WAL 'a hono muimui'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'i he palani ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tu'uma'ú mo e Tohi Fakahinohino ngāue ki Tapuhia.*
8. *Ke fakatokanga'i 'e he WAL 'a e ngaahi pōto'i ngāue mo e taukei 'oku fiema'u ke toe lelei ange 'a hono tokanga'i 'o 'ene ngaahi koloa tu'uma'u.*
9. *Ke fokotu'u 'e he WAL ha ngaahi tāketi ke tokoni ke tau'atāina ange 'a hono lipooti, toe vakai'i mo e fakalelei'i 'a e tu'unga 'o e ngaahi ngāue kehekehe 'oku ne fakahoko.*

'Eiki Sea: Aofangatuku. ...

<004>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Sea: ... Peesi 24.

Kalake Tēpile: Peesi 24. Konga 5.

Aofangatuku

'Oku 'i ai ha ngaahi tafa'aki 'o e ngaahi tu'utu'uni mo e palani ngāue 'oku fiema'u ke toe vakai'i pe fakakakato. 'I hono fakakakato 'o e ngaahi tohi ko 'eni te nau fe'unga ki he tu'unga lolotonga pea tokoni ki he fakahoko lelei 'o e ngaahi ngāue ki hono tokanga'i 'o e veve mo e a'usia 'o ha ola 'oku lelei.

'Oku 'i ai ha ngaahi polokalama mahu'inga 'a e WAL 'oku fakahoko ki hono tokanga'i 'o e veve. Ka neongo ia 'oku lava ke toe tokanga'i ange 'a e ngaahi tafa'aki 'e ni'ihiki ke fakalalakala ange 'a hono fua, muimui'i, lipooti mo e fakalelei 'o e fakahoko fatongia mo e ola 'o e ngāue. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 7, 4.

Kole Tongatapu 4 tukuhifo Lipooti ‘Atita’i Ola Tokangaekina e Vevé ki he Komiti Kakató

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia. Sea kae fai atu pē mu'a ha kole ke tukuhifo eni ki he Komiti Kakato he 'oku 'i ai e ngaahi *issue* mahu'inga 'aupito heni tautonu ki he mo'ui 'a e kakai. Kau pē ai 'a e peesi nima mo e ono, 10, 11 pea mo e 23 mo e 24 'Eiki Sea. Lava ha toe fakama'ala'ala ai he Komiti Kakato 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: 'I ai ha pou pou ki he fokotu'u ko eni?

Fokotu'u Tongatapu 7 tuku fakatafa'aki Tohi Tu'utu'uni kae tālanga'i Lipooti 'e 3 fokotu'u mai 'i he Fale Aleá

Paula Piveni Piukala: Ko e fokotu'u 'a e motu'a ni ke, ke tau tālanga'i pē mu'a Sea 'i he 'i he Fale ni 'a e *issue* ko eni. Ko e taha e *issue* ko eni pea mo e *issue* e pangikē 'oku faka'amu e motu'a ni ke fokotu'u atu ke tau tālanga'i ia 'i he, 'i he Fale ni Sea. Ko e kole ia pē 'e lava 'o 'o matolo 'etau, 'etau Tohi Tu'utu'uni kae 'ohake fo'i lipooti 'e tolu ko eni Lipooti e Pangikē Fakalakalaka, Lipooti e Pangikē Pule pea mo e ki'i Lipooti ko eni 'a e 'Atita ke tau tālanga'i pē mu'a heni Sea, he 'oku mahu'inga e ngaahi *issue* ko ia ke talanoa'i pē he taimi ni. He ko u tui ka tukuhifo ki he Komiti Kakato 'e toe foki ia 'o fakamuimui mai he 'ū 'asenita Sea ka ko e fokotu'u atu ia mei he motu'a ni.

Kole Tongatapu 4 tukuhifo ke ale'ai 'i he Komiti Kakató Lipooti 'Atita Ola Tokangaekina Vevé

Mateni Tapueluelu: Sea ko e kole pē ko hono 'uhinga 'oku, ko 'etau founa ngāue ko e ngaahi tipeiti pehe ni 'oku fakahoko ia 'i he Komiti Kakato, kae 'oua mu'a te tau hanga 'o ngāue'aki e Fale Alea 'o Tonga ko e Komiti Kakato Sea. 'E lava pē 'o tukuhifo kae kole pē Sea ke 'omai ia ki he 'Asenita 'o e Komiti Kakato 'o mu'omu'a kapau ko e me'a ia 'oku *priority* Sea. Kae tukuhifo pē ki he Komiti Kakato kae lava 'o kole ai ki he Feitu'u na ke fakamu'omu'a mai 'a e ngaahi 'asenita ko ia he Komiti Kakato ke fai ha feme'a'aki ki ai kapau ko ia Sea.

Ka ko e fokotu'u atu ia ko e 'uhingá kae lava Sea ke tau fakahokohoko e ngaahi 'asenita ko ia 'i he Fale Alea ke maau mo e ngaahi feitu'u 'oku tuku ki ai. Tukuhifo ki he Komiti Kakato kae hoko pea 'atā 'a e Fale Alea ia Sea kae fai e tipeiti ia he Komiti Kakato. Kae fakamu'omu'a mai e 'asenita ia ko ia kapau ko e me'a ia 'oku fai ki ai ha tokanga *priority* Sea. Fokotu'u atu ia mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki pē ko e 'uhinga foki ko ē ke ko e ngaahi me'a fakavavevave ko 'eku sio hifo ki he lipooti ko eni 'oku fakavavevave ka kapau te tau ō tautolu ki he Komiti Kakato 'e mu'omu'a foki e ngaahi lao ia Sea, ngaahi Lao Fakaangaanga. Pea 'oku 'i ai leva 'a e mahino ko eni 'e, 'e, tau fai tautolu ki he tu'utu'uni 'e 'alu e ngaahi me'a pehe ni ia 'oku fu'u mahu'inga pehe ni 'alu ia, 'e muimui mai ia 'i he 'ū Lao Fakaangaanga 'e. ko u tui 'oku lahi 'aupito e Lao Fakaangaanga ia 'oku fiema'u ia ke fai mo talanoa'i.

'Eiki Sea: Ko e me'a na'e 'uhinga ki ai 'a Tongatapu 4 kapau 'oku mou loto ke mu'omu'a eni 'e malava pē ke mou kole ke mu'omu'a ia he ngaahi lao ko ē 'oku 'i he komiti.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea 'e 'e lava pē ia ke fai e kole ai ke tu'u tafa'aki e tu'utu'uni ka ko e, 'i he Kōmiti Kakato 'o fai ai e tipeiti mo e toutou tu'u 'a ia ko e founa ia 'oku ngāue'aki 'e he Kōmiti Kakato kae 'ohake ia ke mu'omu'a 'e Sea pea te u poupou pē au ia ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sea kole pē ke ki'i 'atā ke fai atu pē ha ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ha'aku ki'i tānaki mei he tafa'aki ko eni. Poupou mautolu ke 'ave ki he Komiti Kakato he ko e faitu'u ia 'oku fai ai hano tālanga'i. 'Oku 'ikai ke u ma'u pau au ki he fu'u mahu'inga he ko e ngaahi fokotu'u mai pē ia e ngaahi me'a ke fakalelei'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha, tau pehē ha me'a ia 'oku fiema'u ke fai 'apongipongi pē. Pea 'i he tu'u ia ko ē 'alu atu 'e fiema'u ia ke 'ave ke, ke fai ha ngāue ki ai 'a e va'a ko eni he ngaahi fokotu'u lelei mo me'a. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha, he sio 'a e motu'a ni ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e pehē 'e mahu'inga ange ia ai he Lao ko eni 'o e fonuá.

Tokanga ki he ta'etokanga mo e li'aki fatongia fekau'aki mo e veve 'i Tapuhia

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu pē 'Eiki Palēmia 'oku hā mai he lipooti ko eni na'e ...

<005>

Taimi: 1020-1025

Taniela Fusimālohi: ... fiema'u ke sivi e vai 'i he fo'i luo keli vai 'e fitu 'i he faitu'u ko eni, ko e sivi fakamuimui taha 2020. 'Oku 'ikai ke nōmolo e lipooti ia ko eni. 'Oku hā mai heni e ta'etokanga ia mo e li'aki e fatongia ko eni ki Tapuhia.

'Eiki Palēmia: Sea sai pē ko e 'uhinga ...

Taniela Fusimālohi: Pea ko eni 'oku hā mai pē he ngaahi fokotu'utu'u ko eni.

'Eiki Palēmia: 'E ...

Taniela Fusimālohi: Ka ko u fakatonutonu pe au 'i he 'ene pehē, 'ikai 'oku 'ikai ke ai ha me'a ia 'oku, 'oku loloto, 'oku 'ikai ke tau 'ilo e me'a 'oku hoko 'i lalo fonua ki he 'etau ma'u'anga vai.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu pē eni Sea. Na'e sivi fakamuimui e vai 'a 'Eua 'anefē'ia Fakafofonga?

Taniela Fusimālohi: Sea ko e vai eni 'i he faitu'u Tapuhia 'oku fai ai 'a e talanoa.

'Eiki Palēmia: 'Ikai tali mai pē mu'a koe 'eku fehu'i ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia Sea 'e lava pē

ia.

Taniela Fusimālohi: Ka ko u feinga ke u fakatonutonu ‘ene pehē *oh*, ‘oku nōmolo pē ia.

'Eiki Palēmia: ‘E lava pē ia ke mai ha tali ia ‘a e *WAL* pē na’e sivi fakamuimui.

Taniela Fusimālohi: Ke nōmolo fēfē he peesi 19 ‘oku talamai ai ...

'Eiki Sea: Hou’eiki mo me’a tahataha mai pē. ‘Eua 11 ‘oku ‘osi mahino ho poini ‘a koe.

'Eiki Palēmia: Ko ia ko e fakatonutonu pē Sea.

'Eiki Sea: Ko e fiema’u vivili ko ē ki he lipooti ‘o makatu’unga he me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ki ai ko e sivi na’e talu hono fai he 2020. Ka ‘oku me’a mai e 'Eiki Palēmia ‘oku ‘ikai ke mahu’inga e me’a ko eni ke fakavave’i he ‘oku mahu’inga ange ‘ū lao. Tau fehangahangi leva he feitu’u te tau afe ki ai, ko fē ‘e mu’omu’a ko eni pē ko e lao?

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke, ke hā mai he lipooti ia ‘oku fengāue’aki ‘a e *WAL* pē ko e Veve mo e Potungāue Mo’ui mo e Potungāue Fonua ...

'Eiki Palēmia: ‘A ia ko e fakatonutonu ia Sea.

Taniela Fusimālohi: Ki he me’a mahu’inga ko eni.

'Eiki Palēmia: ‘Oku me’a pē heni e ...

Taniela Fusimālohi: ‘I he ‘ene hā mai ko eni ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonú ia ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eua 11 me’a ki lalo.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ia e pehē ‘oku ‘ikai ke fengāue’aki, ko e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ē hē ‘oku nau fengāue’aki lelei pē ki he ngāue ko eni ki he mo’ui lelei. Kau ai hono feinga’i ke tau *dispose* ‘aki ha founa faka’ataakai ‘oku lelei ‘a ‘etau ngaahi veve Sea. ‘Oua ‘e fa’ a tafoki pē ‘o fakalau lukufua pehē, *oh* ‘oku ‘ikai ke nau ngāue. Ne anga fēfē ho’o mea’i ia? ‘Ai pea ke tuku ho’o fa’a fai e ngaahi ngāue mo e tu’u siolalo pehē ki he ngaahi ngāue ‘a e kakai. Mālō

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai foki ko e me’a pē eni ia ‘oku fai ki ai e tokanga ‘a e ta’esivi ‘o e vai. Ko e fakatokanga mai he ‘oku ‘i ai e Komiti Vai Fakafonua Koloa Vai, *National Water Resources Committee*, ‘oku ‘i fē ‘ia ia he fo’i keimi ko eni? ‘Oku ‘i ai mo e Potungāue Mo’ui, ‘oku ‘i fē ‘ia ia he fo’i va’inga ko eni ‘oku fai ko ‘eni? Ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ai ‘a e me’a ko eni. ‘Oku talamai ...

'Eiki Palēmia: Ko ia, ki’i fakatonutonu atu pē Sea pea ko u kole ke tau pālōti ko e ‘uhinga he ko eni te tau toe tipeiti pē tautolu he me’a na’e ‘ai ko ē ke mahino pē te tau ‘ave ki he Komiti Kakato pē ‘i heni. Ka ko e ‘uhinga he ka ‘ikai ia ‘e fai atu pē ‘a e, ‘a e kehekehe ia e fakakaukau mahalo ‘oku ‘i ai pē mo’oni ‘a e Fakafofonga. Pea mahalo pē ‘oku ‘i ai ha mo’oni e tafa’aki ‘e taha. Pea tau hoko atu mu’a ki he founa. Te tau tipeiti heni pē ‘e ‘ave ki he Komiti Kakato?

Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘uhinga ‘eku, ‘eku fakahoha’ a atu ko e *field* ko e *operation* ko e *field operation manual* ko hono fo’i fa’u pē ko ē he kamata ko e ta’u eni ‘e 20 mei ai. Te’eki ke toe ‘ai ia. ‘Oku ‘i ai e me’a ia ko e *quality verification list* hala ha me’a pehē ia, ke fai ‘aki hono vakavakai’i ko ē e ngāue ‘i Tapuhia. ‘Osi hoko e pekia ‘i Tapuhia, ‘oku ‘ikai ke ai ha taha ia ‘e taukei ‘i he ngaahi me’angāue lalahi ‘i ai.

Fokotu’u Tongatapu 4 tukuhifo Lipooti ‘Atita ki he Veve ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Sea ki’i tokoni pē mu’a fakamolemole pē, pē ‘e laumālie lelei pē ‘a e ‘Eiki Fakafofonga kae tukuhifo ki he Komiti Kakato kae fokotu’u mai ke ‘ohake ke, ke kapau ko e me’a ia kae fai ai e tipeiti Sea. He koe’uhí ‘oku mo’oni pē ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘ū me’a hē ‘oku kau ki he kakai kae tukuhifo mu’a ki he Komiti Kakato Sea kae ‘ata’atā e Feitu’u na ke ...

‘Eiki Sea: Ko ia. ‘Eua 11 ‘oku mālie ho fakamalanga ...

Mateni Tapueluelu: Mālō.

‘Eiki Sea: Ka ko e ‘ū poini ko ē ‘oku ke tānaki mai ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o taukave’i ‘a e fakavavevave e *issue* ko eni. Ko e *issue* ko ē ‘oku fiema’u ke tau ‘uluaki tālanga’i pē ko fē feitu’u ‘e ‘ave ki ai e me’a ke tau talanoa’i. ‘E ‘ave lipooti ki he Komiti Kakato pē ‘e tuku pē ‘i Fale Alea? Ko e fo’i fehu’i ia ‘o fakatatau ki he fokotu’u ‘e ua mei a Tongatapu 7 mo 4.

Fokotu’u Tongatapu 7 ke alea’i Lipooti ki he Veve ‘i he Fale Alea pe

Paula Piveni Piukala: ‘E Sea ke u ki’i fakaloloto atu pē ‘a e makatu’unga ‘eku fokotu’u Sea. Ko e taha e ‘a e makatu’unga ‘oku mahu’inga fau ke tālanga’i e ngaahi *issue* ko eni he maama. Pea ko u fakatokanga’i Sea ‘e lelei ange e ngaahi lipooti ko eni ke tau tālanga’i ia ‘i he *leadership* ‘a e Feitu’u na Sea.

‘Eiki Palēmia: Ko e, kātaki pē Sea. Sea ko e ...

Paula Piveni Piukala: Ko hono ‘uhinga he ‘oku lahi e ngaahi me’a fakatekinikale.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i fakatonutonu atu pē mo e fehu’i. Ko e fakatonutonu hangē eni ia ko hono ‘ave ki he Komiti Kakato ‘oku tau talanoa’i ‘i he fakapo’uli ‘i he’ene me’a mai ke talanoa’i he maama ko e Fale Alea pē. ‘Oku ‘ikai ke fakapo’uli ‘a e Komiti Kakato.

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Palēmia: Na’a ‘oku ‘i ai ha’o loto ‘a’au ki he Sea ‘o e Komiti Kakato mo e me’a pehē, ‘oku kehe ia.

Paula Piveni Piukala: Ko u kole ki he Palēmia ke ‘oua te ne, ‘oua ‘e ia te ne ‘omai ‘ene lea ‘o ‘ai hoku ngutu.

‘Eiki Palēmia: Ka na’e ‘ikai ke ke me’a ‘aki ...

Paula Piveni Piukala: He ko e lea ia ‘a’ana. Ko ‘eku ‘uhinga ..

‘Eiki Palēmia: Na’e ‘ikai ke ke me’a ‘aki ke talanoa’i he maama? ‘A ia ‘oku pehē leva ia ko e Fale Alea pē ‘oku ‘i ai e maama, ‘oku ‘ikai ke maama e Komiti Kakato? Ko ho’o fo’i me’a ia na’a ke me’a ‘aki pea kole ki he kalake ke ne toe ‘ohake.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhinga Sea ke ‘uhinga ke tālanga’i ke ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku mo’oni e ‘Eiki Palēmia ko e me’a ia na’a ku fanongo atu ki ho’o me’a mai.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhinga ke talanoa’i ke maama ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ko e ...

‘Eiki Sea: ‘O, ta ko ia. Me’a mai.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku mahu’inga ‘e Sea e, ‘a e fakakaukau ...

<005>

Taimi: 1025 – 1030

Paula Piveni Piukala: ... he ko e ngaahi līpooti lalahi ko ení, Pangikē Pulé longoa’a ai e fonuá, Pangikē Fakalalakaká longoa’a ai e fonuá. *Very technical* ‘aupito e ongo *institution* ko ení pea pehē pea mo e ki’i līpooti ‘a e ‘Atitá he ko e vevé ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Kau ia he ...

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonú Sea, lolotonga ‘etau nofo he ‘asenita ‘e taha, ‘alu ia ki he me’a ia ki he ‘asenita kehekehe Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ko e ‘uhinga ‘eku lave ‘aku Se he ko e fo’i līpooti ‘e 3 eni.

‘Eiki Palēmia: Tau *deal* tau fai ha’atau tu’utu’uni ki he fo’i ‘asenita ko ení Fakafofonga pea tau toki hoko atu ki he ngaahi me’a ‘oku mahu’inga ko ē hangē ko ho me’á.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko ‘eku ‘uhingá Sea he ko e, ‘oku mo’oni ‘a e Palēmiá ka ko e fo’i līpooti ia ‘e 3 ‘oku ‘i he ‘asenitá ‘oku hokohoko mai he pongipongi ní. Līpooti e ‘Atitá ki he fekau’aki pea mo e vevé Sea ‘oku mahu’inga fau he ‘oku kau e ki’i, ‘a e ki’i potungāue ko ení he potungāue ‘oku kei feinga ke ngāue, kei feinga ke nau totolo. Pea ‘oku lahi e ngaahi matavaivai ia. Na’á ku kau he muimui atu he Feitu’una ki he vevé ‘a e mahino mai ai ‘oku ‘ikai ke tokangaekiná Sea.

‘Isiu lalahi fe’unga eni hangē ko e me’a ko eni e tāmata afí, na’e ‘ohake ‘aneafí ka ko e mahu’inga foki ia Sea. Sea ko u hoha’á pe ki he *governance*, ‘oku ‘ikai ke u talanoa au ki ha me’a fakafo’ituitui mo ha me’a ‘i he pahikuhiku ‘o e *food chain*. Ko u talanoa e mahu’inga e *good governance* pea mo hono fakalelei’i e *governance* kae tofuhia. Kau ai mo e me’a ko eni e vevé, kau ai mo e tāmata afí, kau ai mo e halá. Kapau te tau nofo ai ‘etau tokangá ‘e si’isi’i ‘etau fakavahava’á, felotokovi’akí, fetaufehi’a’akí. Ka tau fakakaukau’i ha lelei fakalukufua

ki he fonuá he ‘oku fakaongoongo mai ‘Ene ‘Afio pea mo e kakai e fonuá ki he Falé ni. Mālō Sea.

Kole Palēmia ke faitu’utu’uni Sea fē feitu’u ‘ave ki ai ngaahi fokotu’u ‘oku alea’i

‘Eiki Palēmia: Sea ko u kole atu pe au mu’a ke ke fai mu’a ha faitu’utu’uni ‘oku ‘i ai e ongo fokotu’u ‘e 2. Ko e ‘uhingá ka tau sio leva he halafononga te tau fou aí, he ka ‘ikai te tau malanga pe tautolu mei he ‘aitemi ‘uluaki ki he tolu ‘oku ‘ikai ke toe fakangatangata, ko e kolé pe ia Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ‘oku ou manavasi’i ‘i he ‘ave ko ē ki he Komiti Kakatō Sea he ‘e kokosi ‘emau malanga ai ‘e he ‘Eiki Palēmiá. Ko e taimi ko ē ‘oku tau lele ai he Fale Aleá ‘oku tau tālanga lelei ka ko e taimi ko ē ‘oku tau ‘alu ai ki he Komiti Kakatō kuo toki fehulunaki e talanoá Sea. Ka ko e me’a ia ‘oku tokanga ai ‘a e motu’á ni ia Sea ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Taniela Fusimālohi: Ke fai pe mu’a e talanoá ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Sea ko ‘eku fie tokoni pe ki he Fakafofongá, ko e Komiti Kakatō ko e taha ia ‘o e ngaahi komiti lalahi ‘o e Falé ni Sea. Pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke falala ki ai e Fakafofongá ia Sea, hā e ‘aonga e komiti ko ení?

Sea ko e tu’utu’uni ko ē ke ‘ave ki he Komiti Kakatō ko e tu’utu’uni ia e Feitu’u na. ‘Ikai ko ha’ane tu’utu’uni ‘ana he’ene fehi’a he Komiti Kakatō Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘ikai ke u fehi’a au he Komiti Kakatō ‘oku ou sai’ia pe au ia ai. Ka ko e taimi ko ē ‘oku te fai ai ha’ate ki’i malanga Sea ‘oku ke mea’i pe. ‘Oku ‘ikai ke kakato e malanga ia ke lele ke ‘osi ‘o hangē ko ‘ene lele he levolo ‘o e Fale Aleá.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ko u fakatonutonu atu Sea. Ko e Komiti Kakatō Sea ko e taha ia e ngaahi sino mahu’inga e Falé ni. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha taha heni ‘oku ‘ikai ke falala ki ai Sea, ‘oku ‘ikai ke tonu ke filifilimānako ‘a e feitu’u ‘oku ‘ave ki ai ‘a e ngaahi fealea’aki he Falé ni Sea.

Ka ‘ave ‘o Komiti Kakato ‘oku tatau pe mafai e Komiti Kakatō mo e Fale Aleá Sea. Mālō Sea. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘okú ne hanga ‘o *contempt* ‘a e Komiti Kakatō ho Falé Sea, ‘oku ‘i ai e me’a lahi ‘oku tonu ke fai ki ai. Komiti Kakatō ko e komiti ia ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘i he Falé ni Sea. Pea ‘oku ou fakame’apango’ia he kakai ‘oku ‘ikai ke nau tui ki he Komiti Kakatō, mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu’a ka u ki’i faka’osi atu pe, fakamolemole ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4.

Taukave fai tipeiti ‘i he Komiti Kakato & feitu’u totonu ke alea’i aí

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Ko e, Sea ko e, ‘e, ko u manavasi’i, ko u faka’apa’apa ‘aupito pe au ia ki he fokotu’u ko eni hoku kaungā Fakafofongá pea ko u poupou

au ki he mahu'inga ko ē 'a e ngaahi 'isiu 'i he lipooti ko eni. Sea ka ko e founa ngāue ko ē hotau Falé ni, ko e tipeití 'oku fakahoko ia he Komiti Kakato. Ko e Fale Aleá ko 'etau tu'utu'uni ko e tu'u tu'o taha pē pea ka tu'o 2 'o lahi, kole atu ki he Feitu'u na. Ko e 'uhinga ia Sea 'oku fa'u pehē ai hotau Falé ke 'ave e tipeití he Komiti Kakató.

Ko u tokanga pe Sea 'e 'osi pe 'a e uiké ni 'oku te'eki ai ke fakahokohoko kakato e 'asenita 'i ho'o polokalama 'asenita. Ke fakanofonofa ki he feitu'u 'oku totonu ke 'ave e 'asenita ko ē ki he Komiti Kakató, komiti hā kae hoko atu e ngāue Sea pea toki lipooti mai ki ho Fale Aleá. Ko e 'uhinga pe ia 'eku kolé Sea he 'oku 'ikai ke 'aonga ke tau fili 'a e me'a 'e ni'ihī kae tukuhifo ki he Komiti Kakató, fili e me'a 'e ni'ihī ke lele pe ia he Fale Aleá 'o na fakatou lele Komiti Kakato pe 'a e natula e Fale Aleá mo e Komiti Kakató. Ko e 'uhinga pe ia kolé Sea he ko e *priority* ko ē 'oku kole hoku kaungā Fakafofongá ko u pou pou pe ki ai Sea kae 'ave mu'a ki hono feitu'u totonu ...

<006>

Taimi: 1030 – 1035

Mateni Tapueluelu: ... ke ma'opo'opo pea taha 'a e founa 'oku tau ngāue'akí Sea. Fokotu'u atu pe ia. Mālō 'aupito Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou tui tatau au mo 'Eua 11 'a e mamūsia holo hono tālanga'i ngaahi 'isiu mahu'inga faufaua ko eni 'i he Komiti Kakató. Pea ko e 'uhinga ia e kole 'a e motu'á ni mo e tautapa e motu'á ni, tau tālanga'i mu'a, tuku fakatafa'aki e founa ngāue angamaheni motu'a ka tau ngāue'aki e 'uhinga leleí. Tau tālanga'i e 'isiu ko eni 'i he *leadership* 'a e Feitu'u na. He 'okú ne hanga 'e he *leadership* ia ko ená 'o faka'ai'ai ke talanoa'i ke maama ange e 'isiu. Ke faitu'utu'uni 'a e kau Mēmipá, fanongo mai e kakai e fonuá, fanongo mai 'a 'Ene 'Afió ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku maama 'a e anga 'etau talanoa.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, fakatonutonu Sea. 'E Sea ko 'eku fakatonutonu Sea koe'uhī ko e, ko e sio fakafo'i tangata ē ia. 'A ia ko e *leadership* 'oku ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oku kehe e *leadership* 'o e Fale Aleá

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kehe e *leadership* e Komiti Kakató Sea. Sea ko e ongo komiti eni pea ko e tokotaha kotoa pe 'oku 'i ai 'ene totonu ke hū mai ki he Falé ni ...

Paula Piveni Piukala: Sea na'á ku 'osi fakalave atu kimu'a 'a e fiema'u fakatekinikale ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ke 'i ai 'ene *leadership* pea kapau leva 'oku tau sio ki he kau, ki he Fale Aleá, ko e me'a ia 'oku 'ikai ke tau tui ki ai Sea ...

Paula Piveni Piukala: ‘A e fiema’u fakatekinikale ‘o e ngaahi līpooti ko ení.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea ‘oku tonu ke ‘ave e Falé, ‘oku tonu ke ‘ave e me’a ko ení ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā, Tongatapu 7 ‘osi mahino e ‘ū tafa’akí pea mo e me’a ko ē ‘oku taukave’i ‘e he ongo fokotu’ú. Te u kole ki he kalaké ke tau pāloti he fokotu’u na’e ‘omai fakamuimuí. ‘A ia ko e fokotu’u ‘a Tongatapu 4 ke tukuhifo e ‘asenita ko ení ki he Komiti Kakató.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Tapu pe mu’a pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e ...

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Kole ke faitu’utu’uni Sea he ko e kongā ‘i he aofangatuku Lipooti Veve fiema’u ia ke faitu’utu’ni ki ai

Lord Nuku: ‘A e Fale Alea ‘o Tongá. ‘Eiki Sea, ko ‘eku fiema’u pe au ia koe’uhí ‘oku mahino kiate au e ongo fokotu’ú. Ko e fokotu’u ē ke tukuhifo ki lalo, pea ko e fokotu’u ē ke alea’i pe ‘i he Fale Aleá Sea. Ka ‘oku, ‘oku ‘i ai e me’a heni ‘oku ou tokanga ki ai ‘Eiki Sea ‘a eni ko ē ‘i he kongā hono 5 ‘a e aofangatukú. ‘Oku ‘i ai e tafa’akí ‘o e ngaahi tu’utu’uni mo e palani ngāué ‘oku fiema’u ia ke toe vakai’i. Ka ko e aofangatuku ia, ‘oku ‘i ai ha ngaahi polokalama mahu’inga ke fakahoko ki hono tokanga’i ‘o e vevé ka neongo iá ‘oku ‘i ai e ngaahi tafa’akí ‘e ni’ihi ke fakalalakaka’i ange pea mo hono fua muimui’i.

Ko e līpootí ke fakalelei e fakahoko fatongiá pea mo e ola e ngāué. ‘I he tu’unga ko iá Sea kapau te tau tuku eni ki he Komiti Kakató ‘o hangē ko ia kuo tau talí. Ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai ko eni he aofangatukú ke vakai’i pe ‘oku tonu ke tau tali e līpooti ko ení pe ‘oku tonu ke fakafoki. Ka ko e me’a ia ko ē ko u ‘uhinga atu ko ē ki ai kapau te tau ō ‘o tipeiti’i ‘i lalo ke fakalelei’i eni. Ko ‘eku fehu’i Sea pe te tau lava ‘o fakalelei’i ‘a e līpooti ko ení pe ko ‘etau sio pe ki ai ‘o hangē ko ‘ene aofangatukú ka ‘oku ‘ikai ke fe’unga.

‘Oku ‘osi mahino ‘a e polokalama ia ko eni ko ē ‘o e vevé mo hono palopalema ‘oku fehanganagai mo e kakai ‘o e fonuá. Pea kapau te tau talanoa ki Tapuhia na’e ‘osi ‘i ai e līpooti kimu’a ‘oku mama e me’a ko ení he matavai ‘o e fonuá. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku, ke faiange pe ha’o tu’utu’uni he ko u tui au ia mahalo ko e tu’unga ko eni ‘oku ‘omai ki ai e aofangatukú, tonu ke tau faitu’utu’uni pe ‘i he, ‘i Fale Alea pe ‘oku tonu ke tau tali e līpooti ko ení pe ‘oku hangē ko e me’a ko ē ‘oku fakahoko maí.

Ko e ngaahi tohi ko ení ‘oku tonu ke toe fai ha tokoni fakalelei’i ‘o e ngaahi ngāué ia ki hono tokanga’i ‘o e vevé fekau’aki mo e palopalema ko ē ‘oku ola he fonuá he taimi ní. Tautautefito ki he uesa e ngaahi matavai, tautautefito ki he hangē ko hono, anga hono founga totongi, lahi hono ngaahi me’a ‘ona ‘oku tonu ke tau sio ki ai Sea ‘i hono lau ko eni ko ē ‘i Fale Aleá pe ‘oku tonu.

‘Oku ou tui ki he Fale Aleá he koe’uhí fo’i malanga pe ‘e 1, mai kanomate pe kae ‘oua ‘e

fakafekiki fakafo'ituituí Sea.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea.

Lord Nuku: Pea ko 'eku 'uhinga ia 'eku tokoní atú 'a'aku ia.

'Eiki Minisitā Fonua: Kole mu'a ke u ki'i tokoni atu 'Eiki Nōpele, laumālie lelei pe.

Lord Nuku: Mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Fonua me'a mai.

Fakamahino Pule'anga te'eki ai ha palopalema 'i he ma'u'anga vai he tesi fakamuimui na'e faiki he vai he ta'u kuo 'osi

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ko e Līpooti ko eni e 'Atitā Fekau'aki mo e Vevé, 'oku fai pe e ngāue 'a e Pule'angá pea 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē *ADB* e ngaahi ngāue kotoa 'a e va'a ko ení. Pea ko e tu'utu'uni pe eni ia e ngaahi Pule'anga kimu'á 'i loto pe 'i he ngaahi *utility* e tānaki 'o e ngaahi totongi.

Ka ki he motu'á ni pea fakanounou e fakahoha'á, ko e sivi fakamuimui 'i he 2000, ta'u kuo'osí he 2023 'i Ma'así pea na'e 'uhinga ai hono toe 'ai e feisi 3 pe ko e toe, ko e lingi'anga veve fakamuimui ko ení. Ko e tesi ko iá na'e te'eki ke 'i ai ke 'i ai ha palopalema ia fekau'aki mo e ma'u'anga vaí. Sea ka u toe fokotu'u atu, te'eki ai ke 'i ai ha palopalema he ma'u'anga vaí mo e 'ataakai 'o e 'ū koló. Kapau 'oku 'i ai ha palopalema ...

<006>

Taimi: 1035 – 1040

'Eiki Minisitā Fonua: ... 'oku 'i he motu'á ni ke ne *stop order* 'i he lao na'e paasi ho Falé 2012 mo e 14 ka 'oku faingamālie pe Sea, mālō.

Lord Nuku: Sea.

Poupou ki he fokotu'u Tongatapu 7 ke alea'i lipooti 'i he Fale Alea

Lord Tu'ilakepa: Tapu pe mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko u kau he poupou ki he 'Eiki Nōpelé pau pe 'oku pehē 'e he kau Fakafofongá ke 'ai 'i he Fale Aleá pea 'ai 'e he Fale Aleá 'Eiki Sea. Me'a ko ē ko u fiefia taha aí ko e talanoa 'a e potó, 'a e patisetí 'a eni ko ē na'e 'ai 'e he Komiti Kakató. Ko e talanoa he 'aho ní ko e talanoa he vevé, 'ai ia he Feitu'u na, tonu 'aupito 'aupito ia. Talanoa ki he vaí 'ai he Feitu'u na tonu mo ia. 'Oku kii'i pea lele, 'oku 'i ai e vai ia 'e taha 'Eiki Sea he 'ikai ke toe kii'i ia, kuo pau ke ke feinga koe ke ke feinga ki he feitu'u ko ia 'Eiki Sea. Ko u fokotu'u atu Sea, 'ai he Fale Aleá e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai e kau Fakafofongá.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti, fokotu'u Tongatapu 4 'a ē 'oku poupou ki ai e 'Eiki Nōpelé. Ko ia 'oku loto ke, kātaki ko e fokotu'u 'a Tongatapu 4 ke tukuhifo ki he Komiti Kakató. Ko ia 'oku loto ki he fokotu'ú fakahā mai ho nima.

Pāloti tali tukuhifo ki he Komiti Kakatō Lipooti ‘Atita Ola Tokangaekina e Vevé

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, Tevita Puloka, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Oku loto ki ai e toko 16.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tukuhifo e ‘asenita ki he, ‘a e ‘Atita ko ení ki he Komiti Kakatō fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, Paula Piveni Piukala, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 5.

‘Eiki Sea: ‘A ia ‘oku tali e fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 4, tukuhifo e Līpooti e ‘Atitá ki he Komiti Kakatō. Tau hoko atu leva ki he Līpooti Fakata’u ‘a e Pangikē Langa Fakalalakaka ‘a Tongá. Kole atu ki he Kalaké ke lau mai e tohí.

Lipooti Fakata’u Pangikē Langa Fakalalakaka ‘a Tonga 2022

Kalake Tēpile: Tohi ko eni ‘oku faka’aho ki he ‘aho

05 Siulai 2024

Lord Fakafanua
‘Eiki Sea
‘Ofisi ‘o e Fale Alea
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Fekau’aki: Lipooti ‘a e Pangikē Langa Fakalalakaka ‘o Tonga ki he Ta’u Fakapa’anga ne ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2022

‘Oku ou faka’apa’apa ke fakahoko atu ki he Feitu’u na, fakatatau mo e fiema’u ‘a e Kupu 18 (6) ‘o e Lao ki he Pangikē Langa Fakalalakaka ‘o Tongá, ‘a e līpooti ‘o e ngaahi fokotu’utu’u mo e ngaahi ngāue ki he ta’u fakapa’anga 2021/2022 ‘a e Pangikē Langa Fakalalakaka ‘o Tongá, fakataha mo e tatau ‘o e ngaahi ‘akauni kuo ‘atita’i ki he ta’u ko iá (2021/22) pea mo e līpooti ‘a e ‘Atitá kau ki he ‘akauni ko iá ki he Fale Aleá.

Faka’apa’apa atu

Tiofilusi Tiueti
Minisitā Pa’anga

‘Eiki Sea: Minisitā Pa’anga.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u Pangikē Langa Fakalalakaka 'o Tonga 2022

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea 'o e Fale Aleá, fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Kae 'atā pe ke fai atu pe ha ki'i fakamatala nounou pe koe'uhí ko e fakamatala fakata'u ko eni 'oku 'omai ki he fekau'aki mo e Pangikē Langa Fakalalakaká ki he ta'u fakapa'anga 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2022.

'Eiki Sea ko e ta'u faingata'a eni ki he ngāue 'a e pangikē. 'Uluakí pe na'e hoko 'a e ngaahi tātāpuni 'a e kau'āfonuá pea hoko mai foki pea mo e ngaahi fakatamaki na'e hoko he Sanuali 'o e 2022 'o 'i ai pe 'ene uesia 'a e fakahoko fatongia 'a e pangikē. Ko e ta'u foki eni Sea na'e liliu he founga pule'i 'o e pangikē he poaté. Na'e fetongi ai 'a e Sea 'o e Poaté ko e Sea mālōlō ko Lord Matoto kuo pekia, 'oku 'oatu 'a e faka'apa'apa mo e fakamālō lahi ki he faifatongia mo e to'ofuhe fatongia 'a e Sea 'o e poaté 'i he taimi ko eni. ...

<006>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Pea kamata e Poate fo'ou ko eni 'i he ta'u lolotonga pe ko ia. Taimi tatau na'e fakakakato ai mo e fakahoko fatongia 'a e Pule 'o e Pangikē Langa Fakalalakaka, 'a Leta Kami. 'Oatu 'a e fakatokanga'i mo e fakamālō koe'uhi ko e to'ofuhe fatongia na'e fakahoko 'e he tokotaha ko ia lolotonga 'a e taimi ko eni 'a e Pangikē Fakalalakaka.

Na'e kei tu'u pe pangikē ke taukave'i 'ene taumu'a ngāue, tokonia 'a e ngaahi sekitoa mahu'inga tupulaki faka'ekonōmika mo fakasōsiale tautefito ki he ngoue, toutai, takimamata mo e fefakatau'aki. 'I ai pe foki mo e ngaahi nō ki he tafa'aki fakakomesiale. Hangē pe 'oku hā atu 'i he ngaahi fakamatala kuo tuku atu Sea na'e kātoa 'a e pa'anga hū mai 'i he 'a e pangikē 'i he ta'u ko eni 10.2 miliona pea 'oku 'i he kātoa 'ene koloa na'e 'i he 241.9 miliona pea ko e 'i he kau ma'u 'inasi na'e 'i he 50.3 miliona.

Hangē pe 'oku fakamatala atu Sea ko e ta'u fakapa'anga ko eni 'oku ngata ia ki he 'aho 30 'o Sune 2022. Pea 'oku fokotu'u atu pe koe'uhi 'oku lolotonga fai e ngāue ia 'a e motu'a ni ke fakahū mai ki he Fale 'a e fakamatala pa'anga 'a e Fakamatala Fakata'u ki he 'aho 30 'o Sune 2023. Ko u tui pe 'e vave pe 'ene ma'u mai ka ko e fakamatala eni ki he ngāue na'e fai 'i he pangikē 'o a'u mai ki he 'aho 30 'o Sune 2022. Fokotu'u atu 'e Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu'u tukuhifo Lipooti Fakata'u Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tonga 2020 ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Sea tapu mo e Feitu'u na pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa. Sea, ko e kau eni he lipooti 'oku fu'u mahu'inga 'aupito pea 'oku kaunga ia ki he ngaahi 'isiu 'o e 'aho ni. Sea ko e, 'i ai foki mo e ngaahi fokotu'u 'oku *motion* 'oku kaunga ki he 'isiu ko eni. Ko e kole pe Sea ke laumālie lelei ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Kakato ke toki fai ai hano faka'otu'otu atu 'e Sea. Mālō Sea, peesi 24, 25, 26, 27 Sea 'oku ai e tokanga makehe ki ai mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku ki'i fie ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Fehu’ia Tongatapu 7 makatu’unga fu’u tōmui fakahū mai Lipooti Fakata’u Pangikē Langa Fakalalakaka ki he Fale Aleá

Paula Piveni Piukala: Fehu’i pe ia ki he Minisitā Pa’anga, pe ko e hā e, ‘a e makatu’unga e fu’u tomui pehē hono ‘omai e lipooti ko eni. Fakatatau ki he Lao ‘o e Pangikē ko eni Sea, Kupu 18(6) ‘i loto ‘i he māhina ‘e 6 mei he ngata’anga ‘o e ta’u fakapa’anga, kuo pau ke ‘oatu ‘e he Pangikē ki he Minisitā ha lipooti ‘o ‘ene ngaahi fokotu’utu’ú mo ‘ene ngaahi ngāué, ‘i he vave taha ‘e ala lava. Hili ia kuo pau ke ‘oatu ‘e he Minisitā ‘a e ngaahi tatau ‘o e lipooti ‘a e pangikē, ngaahi ‘akauni kuo ‘ātita’i mo e lipooti ‘a e ‘ātita ki he Fale Alea.

Sea, ko e lipooti eni ‘e Sune 2022, māhina 6 Sune 2022 ko e Tisema ia ‘o e 2022. 2023/2024 ‘amanaki ke ‘osi e 2024 pea toki fakahū mai e lipooti ko eni Sea. Kau e pangikē ko eni he ‘isiu ‘oku longoa’a ai e kakai e fonua pea mahu’inga ia ke *inform* e Falé ni Sea, ke malava ‘o faitu’utu’uni lelei ‘a e kau Fakafofonga mo e kau Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni makatu’unga he *information* ‘oku *timely*. Kia au Sea ko hono ‘omai e lipooti ko eni maumau taimi ‘a ‘ene ha’u ko eni he taimi ni he ‘oku ‘osi liliu e ‘ata ia ‘o e pangikē he ‘aho ni. Ko e palopalema mo e ‘isiu ‘i he pangikē he ‘aho ni ‘oku ‘ikai ke kei nofo ia he me’a ‘oku ‘omai he lipooti ko eni Sea.

Ko ‘eku fehu’i ki he Minisitā Pa’anga, ha e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke nau muimui ai ki he Lao ‘o *facilitates* e Fale ni fakatatau ki he Lao, ‘omai e lipooti hono taimi totonu. Ko e lipooti ko eni ‘o e 2023 ‘osi taimi ke ‘i Fale ni, lipooti ‘oku tau *behind* tautolu he lipooti ‘e 2, ko e fehu’i ia Sea. He ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku ai ha fakamatala hē ‘e ‘aonga ke tau talanoa ai he ko hono ‘uhinga he ko e ma, fo’i mafuli e la’ipelé he ‘aho ni tu’unga palopalema ‘oku fekuki, fehopo’aki, fekē’aki e pangikē ko eni mo e Pangikē *Reserve Bank*. Kehe ia ‘osi kehe ia ‘oku ‘ikai ke ha’u ia he ‘a e me’a ‘oku totonu ke tau talanoa ai. ...

<007>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Sea: ... ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Tali ki he ‘uhinga tuai fakahū mai ki Fale Alea lipooti fakata’ú mei he Pule’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu pe Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga kae tali atu pe koe’uhi ko e fehu’i mahu’inga ko eni ‘oku tuku mai mei he Fakafofonga Tongatapu 7, ko ia Sea. Ko e anga ia e tu’utu’uni ‘a e Lao pea ‘oku tulituli pe ki ai ‘a e fakahoko fatongia ki hono muimui’i ‘i hono ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala. ‘Oku ‘i ai pe ‘a e fengāue’aki mo e pangikē ke tuku mai he vave taha. Ko e, ko hono ‘omai, ko hono ma’u mai pe ‘a e fakamatala ia ‘oku ‘omai hangatonu ai pe ia ki he hono fakahū ki he Kapineti pea ‘omai ki he Fale Alea. Ka na’e lahi pe mahalo e ngaahi fatongia kehe na’e fakahoko ‘e he pangikē ‘i he taimi ko eni ‘o hangē kuo hā ‘oku tomui mai ‘a e fakamatala ko eni. ‘A ia ko ‘eku lave atu ‘anenai ‘oku fai e fengāue’aki pe mo e pangikē ke ma’u mai he vave taha ‘a e fakamatala pa’anga ko eni ‘a e

Fakamatala Fakata'u ko eni 'o e 2023 ke tuku mai mo ia. Ka 'oku tokanga lahi 'aupito e motu'a ni ia ki ai ki hono feinga'i ke vave ange pea 'oku tui tatau pe mo e hangē ko e fakamalanga na'e fakahoko 'a e mahu'inga 'a e 'omai 'a e ngaahi fakamatala ko ia ke me'a ki ai e Falé.

Ko hono 'uhinga pe na'e ma'u mai pe fakamatala ko eni pea tuku mai kae tuku pe ke, 'oku fai pe feinga lahi ke tuku mai mo e fakamatala 'o e 2023 he faingamālie vave taha, mālō Sea.

Fokotu'u Ha'apai 12 fakapaasi Lipooti Fakata'u Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tongá 2022 kae feinga ke fakahū mai Lipooti Fakata'u 2023

Mo'ale Finau: Sea, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea fai ha ki'i fakahoha'a. Mālō 'Eiki Sea, Sea 'oku ou fokotu'u atu au Sea, ki he lipooti ko eni ke tau pehē pe Sea taha tautolu ia pe ko ha fakapaasi pe ko e hā ha fa'ahinga lea. 'Ikai ke u tui au 'Eiki Sea 'e toe fu'u 'aonga e, ko e 2022 eni ia 'Eiki Sea. Ko ia 'oku ou fakakaukau au Hou'eiki kapau te tau lalaka ā kimu'a ke tau 'unu'unu atu ke 'aonga 'a e ngaahi lipooti, 'e 'aonga ange pe he'ene *on time*. Ko hono 'uhinga he kapau ai ha me'a 'Eiki Sea ke tau *refer* kimui tau pehē ko ha me'a na'e hoko. Ko hono fo'i taki atu ko ē he 2022 'Eiki Sea 'oku fu'u mama'o ia.

Kae kehe kapau pe pehē pe 'e he Palēmia ia 'oku 'aonga pe ke tau 'ohake ka ko u *in line* au 'Eiki Sea pea mo e fakakaukau ko 'eni ki he me'a ko e lipooti. 'E mahu'inga mālie ange 'ene ha'u hono taimi koe'uhi he 'e fakamakatu'unga e lipooti ki he ngāue ko ē na'e fakahoko fakamuimui taha te tau *refer* ki ai 'Eiki Sea. Ko e 'oatu pe au fakakaukau ko eni kapau 'oku me'a pea tukuange e lipooti ke 'alu ka tau feinga ā mu'a ke 'omai e 23. Ko e 'uhinga kae lava ke *make sense* 'Eiki Sea 'etau alea he Fale ni 'Eiki Sea ki ha me'a 'oku, 'oku, na'e 'ohake 'a e lea 'anenai ko e *timely*. Ko e, 'oku *on time* ke 'uhinga mālie kapau te tau fakakaukau ki ha me'a 'oku 'omai ke *present* ki he Fale Alea na'e hoko he loto lipooti, ko e kakau kimui he ta'u 'e uā 'Eiki Sea 'oku ki'i lōloa. Ko u 'oatu pē au e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea ki he Feitu'u na pea mo e Falé ni mālō.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Tui 'Eua 11 tukuhifo Lipooti Fakata'u 2022 ki he Komiti Kakatō ke alea'i tu'unga fakamuimui 'oku 'i ai pangikē

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e, 'oku mahino e, 'a e tomui ia ko ē pea 'oku 'i tu'a taimi ia pe 'e 'i ai hano 'aonga 'a e talanoa ki he me'a 'oku 'i loto. Ka ko 'etau talanoa ko ē 'aho 20 'o Sune ko ē 'o e ta'u ni, na'e fiema'u ai 'a e Pule'anga ke nau hanga 'omai 'i he uike pe ko ia ha fakamatala ki he tūkunga lolotonga 'oku 'i ai 'a e pangikē ko eni. Pe 'e fēfē nai tukuhifo pe ia ki he Komiti Kakato kae mai e me'a ko ē na'e fiema'u 'e he Fale Alea ke 'omai 'i he 'aho ko ē 'o Sune ke 'omai pe ko ē he uike ko ia ke fakamakatu'unga ai 'etau talanoa ko ē ki he, ki he 'ekonōmika 'a e fonua.

Ka ko ē 'oku te'eki ai foki ke 'omai ia pe na'a lava ke tukuhifo pe ia ki he Komiti Kakato kae mai ē ke tau talanoa'i fakataha 'a e tu'unga fakamuimui taha 'oku 'i ai 'a e pangikē ko eni.

'Eiki Palēmia: Sea, ko e ki'i tokoni atu pe ia Sea ki he Feitu'u na kae 'uma'ā e Falé na'a vave ai. Kapau 'oku pehē 'e he kau Fakafofonga ia ko e 'uhinga ko e ngaahi fakamatala eni ia 'oku

'i he 2022 pea tau fakapaasi ā 'etautolu.

Ka ko e me'a ko ē fekau'aki mo e fakamatala 'oku lave tonu ki he hopo 'oku lolotonga faí na'e fakahoko tatau atu pe, 'oku pelepelengesi ia ke tau tuku mai ha me'a 'oku lolotonga 'i he Fakamaau'anga. 'A ia ko e me'a foki ia na'e fai ai e feme'a'aki ko eni ko u tui mahalo ko e me'a ia, 'oku 'ikai ke u sio au ki he miniti ka ko u tui ko e me'a ia na'e tokanga ki ai 'a 'Eua 11.

Ka ko 'eku 'uhinga pe 'aku ia kapau 'oku fiemālie pe 'a e kau Hou'eiki Mēmipa ia ko e 'uhinga kuo 2022 ia pea tau fakapaasi ā 'etautolu kae nga'unu atu. Kae toki fai pe hano feinga'i 'e vavevave mai hangē ko e me'a 'a e Minisitā Pa'anga 'a e ngaahi lipooti ko eni 'oku fiema'u, mālō.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai ke u 'uhinga au ia Sea ki ai, ko u 'uhinga au ia ki he tu'unga ko eni ko ē na'e 'i ai he na'e 'osi mahino ki he Fale Alea ia 'a e tu'unga na'e, tu'unga fakapa'anga na'e ai e pangikē he 2022 ha'u ki he 2023 'o ha'u ki he, ki Mē 'oku 'osi 'i he tu'unga fakatu'utāmaki. Ko 'etau fiema'u ha fakamatala ki ai. ...

<007>

Taimi: 1050-1100

Taniela Fusimālohi: ... ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo e hopo ia 'oku kehe pe ia. Pea mo e anga 'a e ngāue 'a e pangikē mo e tu'unga ko ē 'oku 'i ai he taimi ni. Ko u tui 'oku lava pe ia 'o *update* mai 'a e me'a 'oku talanoa ki ai 'a e lipooti ko eni kae 'omai 'a e fakamuimui taha.

'Eiki Palēmia: Sai pē ke u ki'i tokoni atu pe ki he Fakafofonga mahalo na'a vave ai 'etau feme'a'aki. 'Io 'e lava pe 'o 'omai ha ki'i *update* pea ko e me'a foki ia ko e 2022 foki eni ia ko e ta'u ia 'e ua kuohili kapau ko ho'o...

Fokotu'u tukuhifo lipooti fakata'ú ki he Komiti Kakató & 'omai fakamatala fakamuimui fekau'aki mo e ngāue pangike

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pe ko e ki'i kole pe na'a tokoni Sea ko e ki'i pou pou pe ki he fakakaukau ko eni ke tukuhifo ki he Komiti Kakato Sea. Ko hono 'uhinga neongo ko e fakamatala eni 'o e 2022 ka ko hono mo'oni 'Eiki Sea ko e peesi 24 peesi 25 ko ē na'e lave atu ai e motu'a ni 'oku ne hanga 'e ia 'o fakahoko mai 'a e tupu 'i he lahi 'o e ngaahi nō pea mo e *saving* ko eni ko ē.

'A ia ko e fakamatala ko eni Sea 'e 'aonga 'aupito ka fakatauhoa ki ha fakamatala fakamuimui. Ke lava ke muimui'i e 'alunga ko eni 'o e pangikē ko eni, ke ma'u pe 'a e fakamatala mo'oni. Ko e 'uhinga ko e tokanga 'a e fonua ko e pangikē eni 'a e fonua Sea pea 'oku mo'oni pe 'oku 'i ai e ngaahi hopo ko e 'ū me'a ko ia he 'ikai ke tau lava tautolu 'o lave ki ai. Pea ko e 'uhinga ia e pou pou pe mo e kole laumālie lelei e Pule'anga ka tau tukuhifo pe mu'a ki he Komiti Kakato pea lava ke 'omai ha fanga ki'i fakamatala fakamuimui kae lava 'o *compare* mo e fakatauhoa Sea, kae hanga 'e he mo'oni 'o tataki kitautolu Sea ko e fokotu'u atu pe ia mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'osi fakama'ala'ala mai he Feitu'u na Sea ko 'etau tali pe e lipooti ko eni 'o hoko ko e naunau ke tau *refer* ki ai. 'Oku 'ikai ke u, 'oku ou fiema'u Sea ke

maama e fo'i fakakaukau ko eni. Ko e Fale faitu'utu'uni eni 'i he *information* 'oku up to date. Ko e poini 'oku ou hanga 'o 'ohake Sea ke fakatokanga'i he Fale ni kuo 'osi *due* mai 'a e lipooti 'o e 2023 ki he Fale ni. Toe pe mahina 'e ua pea *due* mai e lipooti e 2024 ke 'omai mu'a e me'a ko ia. Tali 'etautolu e lipooti ko ē hoko ko e lekooti ke tau *refer* ki ai 'etau muimui'i.

Fehu'ia 30 Tongatapu 7 miliona ne 'ave ki he Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tongá

Ka ko u fie 'eke Sea ki he Minisitā Pa'anga pea pehē ki he Palēmia. Ko e pa'anga ko eni na'a nau *inject* ki he Pangikē Fakalalakaka he taimi ni, 30 miliona ko ia, na'a nau *deny* he lolotonga e Patiseti 'oku 'ikai ha pa'anga ia 'e 'ave. Ka kuo 'osi ma'u he motu'a ni e fakamatala falala'anga kuo 'osi 'ave e 30 miliona ki he pangikē ko eni. 'I he mafai 'i fē Sea? Pa'anga mei fē?

'Oku ou kole ke nau hanga 'o *facilitate* mu'a e Fale ni. Ko e *information* ia 'oku mahu'inga he ko e tukuhau ia 'oku hoha'a mai ki ai 'a 'Ene 'Afio, tukuhau 'oku fua 'e he kakai 'a ia ko ia ko ē ko ē 'oku tau faitu'utu'uni ai 'ikai ke 'omai ke *inform* ho'o Fale Sea. 'Oku 'ikai fe'unga e tataki e Pule'anga tokotaha pe. Ko e Fale ni na'e 'omai ki ai e mafai 'a 'Ene 'Afio ke fili e Palēmia mo e kau Minisitā, fai ia he Fale ni. Pea ko e tu'utu'uni e Konisitūtone ke fengāue'aki mo taliui mai ki he Fale ni. Tō Folofola mai 'Ene 'Afio he me'a tatau, 'ikai pe ke muimui ki ai 'a e Palēmia mo e Pule'anga.

'Eiki Palēmia: Ko u faka'apa'apa pe au ia ki he Fakafofonga 'oku ne māteaki'i 'a 'Ene 'Afio. Ka 'oku 'oatu pē ā ha me'a mei a mautolu ko eni 'oku tala 'oku 'ikai ke mau ...

Paula Piveni Piukala: Sea te u fakatonutonu atu e Palēmia. Ko 'eku māteaki'i 'a e pule lelei, ke pule'i lelei e fonua!

Vaea Taione: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'ai hake e me'a ko e 'ai hake 'e ...

'Eiki Palēmia: 'Oku tau māteaki'i kotoa pe 'a e fonua.

Vaea Taione: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Kapau na'e, nau failelei e me'a ko eni, he 'ikai ke hoha'a e motu'a ni.

Vaea Taione: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea: Me'a ki lalo Tongatapu 7. Me'a hifo ki lalo.

Vaea Taione: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Palēmia: Ki'i fakatonutonu hifo 'ene fakapo'uli pehē.

Vaea Taione: Fakatonutonu atu au Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ko e ō mai 'o ...

Vaea Taione: Me’a ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Pule’i kovi ‘a e tukuhau, ‘ai’ai ta’eta’e’uhi...

Vaea Taione: Me’a ki lalo ko e fakatonutonu.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 me’a ki lalo.

Vaea Taione: Me’a ki lalo ko e fakatonutonu. Sea, fo’i hoku telinga ‘a’aku he fanongo he me’a ko e pule lelei.

Paula Piveni Piukala: Tongatapu 8.

'Eiki Sea: Tongatapu 8 me’a hifo ki lalo.

Vaea Taione: Ko e fakatonutonu eni Sea.

'Eiki Sea: ‘Oku ‘ikai ke u tali e fakatonutonu, me’a ki lalo.

Vaea Taione: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7, ‘osi ho taimi. Hou’eiki ko ‘etau fokotu’u ‘oku tolu. ‘Uluaki ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. Ua ko hono tali, tolu ko ‘etau feme’a’aki pe heni ‘i Fale Alea. Ko e me’a ‘oku ou mahino’i ko ē mei he feme’a’aki. Ko u kole ki he kalake ke tau pāloti he ngaahi fokotu’u ko eni. ‘A ia ko e fokotu’u fakamuimui taha mei a Tongatapu 7, na’e ‘i ai ha poupou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 7 ke tau tali e lipooti.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fakakakato atu pe ‘eku poupou ‘i he *conditions* ke nau *facilitate* mai he ko e tu’utu’uni ia e lao. ‘I loto ‘i he māhina ‘e ono, ‘omai e lipooti ki he Minisitā ‘i he vavetahá ke ne ‘omai ia ki Fale Alea ni 2023, ke tau tali ‘etautolu e lipooti ‘o hoko ko e lekooti ‘i he ...

<003>

Taimi: 1055 – 1100

Paula Piveni Piukala: ... *condition* nau fakahū mai ‘i he vavetahá he vaha’a taimi ko eni Sea.

'Eiki Palēmia: Sai pe Sea ‘e fai e feinga ki ai, ka ko u kole atu pe mu’a ke tala, ke ke me’a ange ki he Tongatapu 7 ‘oku ‘ikai ko ha ‘ulungaanga ē ‘oku tonu ke fai ‘i Fale ni. ‘Oku ‘osi ko ē e fo’i ngāue ko ia ‘oku te’eki ai pe ke ke...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘ulungaanga ē ‘oku fulikivanu ange ‘a ‘enau ō mai pe ‘o ō ‘o piti (*bid*) ki he Sipoti ta’e’omai ki Fale ni.

'Eiki Palēmia: Ko e me’a ē ko ē na’a ku ‘uhinga ki ai.

Paula Piveni Piukala: ‘Ave silini ta’e’omai ki Fale ni, fakatau vakapuna ta’e’omai ki Fale ni.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: Mālō ‘aupito Sea ho’o akonaki’i e Fakafofongá.

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a ia ‘oku fulikivanú ia ka aú Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 fakamokomoko me’a hifo ki lalo. Tau foki mai ki he’etau fokotu’u te u kole ki he’etau kalake ke tau pāloti.

Tokanga ke fakapapau’i mai Pule’angá taimi fakahū mai lipooti fakata’u 2023 TDB

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pe ‘e Sea ka kimu’a e pāloti e Feitu’u na ka u ki’i fehu’i pe ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Minisitā ke fakapapau’i mai ange ‘enau tali.

Kapau te tau tali eni ‘a e lipooti ko eni Sea pea mahino ia. Ko e hā ‘a e vave hono ‘omai ko ia ‘o e lipooti hokó he ko hono ‘uhinga Sea kapau ‘e tali eni pea tuai e ‘omai e lipooti hoko ‘e ki’i faingata’a leva ke toe fai ha feme’a’aki kau ki he ‘isiu ko ia.

Ko e kole pe mu’a ke ki’i fakamahino’i mai e taimi ‘e ‘omai ai e lipooti hoko kapau ‘e tali ē pea mahino te tau hanga ‘o ngāue’aki ia ki he lipooti hoko kae vave hono ‘omai mo taimi tonu Sea, ko e ki’i kole pe ia mālō.

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Tali Pule’anga tukumai Lipooti Fakata’u Pangike 2023 ‘ikai toe tōmui he uike kaha’u & fokotu’u Tongatapu 4 ke tali lipooti

'Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa. Ko e tali nounou pe ,‘ikai ke toe tōmui ange he uike kaha’u Sea hono tuku mai e lipooti ko eni mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea, ‘i he fakamatala ko ē Sea ‘oku ou fakafoki atu ‘eku fokotu’u kae fokotu’u atu ke tali e lipooti makatu’unga ‘i he fokotu’u ko ē kuo ‘omai ‘e ‘omai he uike kaha’u e lipooti fakamuimui mālō Sea.

'Eiki Sea: Kole ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti Fakata’u ‘a e Pangikē Langa Fakalalakaka ‘a Tonga 2022 fakahā mai ho nima.

Pāloti tali Lipooti Fakata’u Pangikē Langa Fakalalakaka ‘a Tonga 2022

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Paula Piveni Piukala, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otonuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai e toko 22.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e Lipooti Fakata'u Pangikē Langa Fakalalakaka 'o Tonga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki Nōpele Nuku, 'ikai ke loto ki ai e toko taha, toko ua kia 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō 'Eiki Sea, 'ikai ke loto e toko ua.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku tali ho Lipooti mei he Pangikē Fakalalakaka, me'a mai.

Fakamālō'ia Pule'anga tali Lipooti Fakata'u Pangike Lakalaka 2022

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea kae'uma'a e Hou'eiki Mēmipa 'oatu pe fakafofonga'i atu 'a e Poate kae'uma'a 'a e Pule 'a e kau ngāue 'a e Potungāue Langa Fakalalakaka. Fakamālō atu koe'uhí ko e tali he Falé 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e 20, ki he 30 'o Sune 2022 mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tu'utu'uni 'etau taimi ke tau mālōlō, kole atu ke tau mālōlō.

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<003>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

Fakamatala Fokotu'u Ngāue Fakapa'anga Fepueli 2024 ki he Pangikē Pule Fakafonua Tonga

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko e Fakamatala Fokotu'u Ngāue Fakapa'anga Fepueli 2024 ki he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga. Kole ki he kalake ke lau mai e tohi fakahū mai 'aki e lipooti ko eni.

Kalake Tēpile: Tohi ko eni 'oku faka'aho

'Aho 17 'Epeleli 2024

Lord Fakafanua

'Eiki Sea

'Ofisi 'o e Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Fekau'aki mo e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga, Fepueli 2024, Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga.

'Oku ou faka'apa'apa ke fakahoko atu ki he Feitu'u na fakatatau mo e fiema'u 'a e kupu 50 (a)

kupu (3) ‘o e Lao ‘o e Pangikē Pule Fakafonua ‘a Tonga ‘a e Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga, Fepueli 2024 ‘a e Pangikē Pule Fakafonua ‘a Tonga.

Faka’apa’apa atu,

Tiofilusi Tiueti
(Minisitā Pa’anga)

Kalake Tēpile: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa’anga.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Fakamatala Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga, Fepueli 2024 – Pangikē Pule Fakafonua Tonga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea pea tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Fale Alea pehē ke ‘oatu pē ki’i puipuitu’a nounou pē ia ki he fakamatala pa’anga, ki he ngāue fakapa’anga ko eni.

‘A ia ko e angamaheni foki e lipooti ia ko eni ‘oku, ‘oku faifakamāhina ‘e ono he māhina ‘e ono kotoa pē. Ko e, ko u lave’i pē ‘oku hā ia he ‘Asenita e Fale he Komiti Kakato e Ngāue Fakapa’anga ki Sepitema 2023. Ko e Ngāue Fakapa’anga eni ia mei Fepueli 2024. Pea ‘oku ‘i ai pē fokotu’utu’u mahalo na’a ma’u mai e, tuku mai he ‘aho ni ki ho’o Fale 'Eiki Sea ‘a e Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga ia ‘i, mei ‘Aokosi 2024. Ka ko e Fakamatala Ngāue Fakapa’anga ko eni pē ‘oku ‘iloa pē ia ko e *Monetary Policy* fakataumu’a pē ia he māhina ‘e ono ko eni ‘a eni kuo tau situ’a tautolu ki ai ‘i Fepueli 2024 ‘o a’u mai ki Siulai ke ta’ota’ofi e hikihi e totongi koloa, ma’ulalo pē he pēseti ‘e nima. Pea fengāue’aki vāofi mo e Pule’anga ke holoki ‘a e fa’unga totongi koloa ke holo ai pē ‘a e fakamole faka’aho ki he nofo pea mo fakahoko he pisinisi ‘i Tonga ni. ‘Oku kei fakahoko pē ‘a e ngāue ko ia mahalo ko e me’a ia ‘e toe hā atu pē ‘i he Ngāue Fakapa’anga ‘Aokosi 2024.

Ko hono ua ko e fakapapu’i e malu e tafa’aki fakapa’anga ‘a ia ‘e ‘ai ai e nō ki he ngaahi sekitoa ‘oku ‘ikai ke lahi honau faingamālie nō mei he ngaahi pangikē mo tu’u laveangofua ki he feliliuaki e ‘ea. Pea fakahokohoko ai pē mo e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ke pou pou ki he fakalalakaka faka’ekonōmika.

Kole Pule’angá na’a laumālie Falé ke alea’i fakataha Ngāue Fakapa’anga ‘i Fepueli 2024 & ‘Aokosi 2024

‘I he ‘ene pehē Sea ko u ...‘amanaki ke mau fakahū mai ‘a e Ngāue Fakapa’anga ki ‘Aokosi 2024, ‘e mahalo pē he ho’ataa ni he ‘aho ni. Ko e, ‘a ia ko e kole pē ia pē ‘e lava ‘o toki, pea kapau ‘e laumālie lelei pē Fale ke alea’i fakataha he taimi ‘e toki ‘omai ai e lipooti ia ko ia koe’uhí ‘e felāve’i he ‘oku, he ‘oku ‘i ai e Ngāue Fakapa’anga ia ko ē he ‘Aokosi 23 ‘oku ‘i he Fale Alea ia ‘oku kau ia he ‘Asenita e Fale Alea, ‘a e Komiti Kakato ka ko e Fepueli 24 eni. ‘Oku ‘amanaki ke mau toe fakahū mai mo e ‘Aokosi 24, na’a laumālie pē Fale ke toki tālanga’i faka’angataha pē ‘a e ‘ū me’a kātoa ko ia ‘oku nau felāve’i pē mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ko e kole fakama'ala'ala pē ia ko e 'uhinga mai 'a e 'Eiki Minisitā ke toloi e lipooti ki ai ke fakahū mai 'ene lipooti ko ē ke alea'i fakataha mo eni? He 'oku 'i ai pē fakamālō Sea he ko hono 'uhinga ko e, ko e *up to date* mai 'a e lipooti ko eni, ko e lipooti eni ia 'o Fepueli 2004, 2024.

Sea ka ko e, 'oku mahu'inga eni 'a e lipooti ia ko hono 'uhinga ko e peesi 10, peesi 11 fekau'aki mo e hikihiki e totongi e koloa, *issue* eni ia Sea 'oku tautonu ki he mo'ui e kakai he taimi ni. Ka 'o kapau ko 'ene me'a mai ke kole ke toloi, ke fakamahino mai mu'a 'a e taimi kapau ko e pehē ko e uike kaha'u ke lava 'o alea'i fakataha Sea.

Lord Tu'iha'angana: Ki'i tokoni atu Sea. Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Ko 'eku ma'u mei he mei he me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e lipooti ko eni na'e *due* ki Sepitema pē ko e ta'u kuo 'osi kuo 'osi, lolotonga 'i he Komiti Kakato ia. Pea mo eni ko eni na'e toki ...

<005>

Taimi: 1135–1140

Lord Tu'iha'angana: ... fakahū mai ko eni 'i Fepueli pea 'oku teu ke toe fakahū mai mo e lipooti ko eni ko ē ngata ki 'Aokosi ko eni 'a eni ko eni na'e toki 'osí.

'A ia ka ko 'ene me'a mai foki ke toloi ka ko u tui Sea ko 'ene 'uhingá mahalo ke tuku hifo 'a e lipooti ko eni 'o tñaki ki he lipooti ko ē 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakató. Pea ka 'omai ē 'a e lipooti ko ē pea tau toki alea'i fakataha 'a e fekaukau'aki. 'A ia 'oku 'ikai ko e toloi ko e tuku hifo e lipooti ko eni he 'oku lolotonga 'i ai e lipooti 'a e *Reserve Bank* 'oku 'i he 'asenita ko ia Komiti Kakató 'o toe fakataha'i mo ia pe ko e a'u atu 'a e aleá ki he ongo me'a ko ē pea kamata ai kae toki tñaki mai. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko e lipooti ko eni 'a 'Aokosi 2024 'okú ke pehē 'e fakahū mai 'a fē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u tui pe ho'atá ni pe Sea ko u tuku mai ki he Feitu'u na.

Poupou ke toki alea'i fakataha Ngāue Fakapa'anga Pule'anga 'i Fepueli & 'Aokosi 2024

Māteni Tapueluelu: Kapau ko ia Sea pea 'oku ou poupou atu pe mahino pe ki he motu'á ni 'oku 'i ai e Fakamatala Fakata'u 'a e *Reserve Bank* 'i he Komiti Kakató Sea pea kapau ko ia 'a ia 'oku mahino 'e 'ikai ke toloi eni 'e tuku hifo 'o ki'i talitali ke maau mai e lipooti ko eni 'i 'Aokosí. Pea alea'i fakataha, ko e 'uhingá pe ko 'enau fekaukau'akí Sea ...

'Eiki Sea: Ko e fakamatala fokotu'u ngāue fakapa'anga ko eni ki 'Aokosi 2023 'a e Pangikē Pulé ko e 'aitemi fika 10.3.10 'i he 'asenita ko eni Komiti Kakató. Ka tali 'e he Falé ke tuku hifo mo eni 'e fakataha'i leva ia 'a Fepueli 2024 pea mo 'Aokosi 2023 'o tali ai ki hono fakahū mai 'a 'Aokosi 2024. Ke tñanga'i fakataha'i pe fo'i lipooti 'e 3

Māteni Tapueluelu: Poupou atu Sea

'Eiki Sea: Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea, tapu ki he kau Mēmipá. ‘Oku ou hoha’ a au Sea he ko e fiema’u ko ē ko e ‘a e laó ‘oku 2 e līpooti ia ke ‘omai ki Falé ni. Ko e *monetary policy statement* ‘oku ‘omai fakamāhina 6 ia. Ka ko e fakamatala fakata’ú *annual report* ‘i loto ‘i he mahina ‘e 3 ‘o e ‘osi e ta’u fakapa’angá kuopau ke fakahū mai ‘e he Minisitā Pa’angá ki he Falé ni.

Ko ‘eku fehu’i he ko e talu ‘eku ‘i heni mahalo ko e ta’u ‘aki eni ‘e 2 ‘eku ‘i heni te’eki ai ke u sio au ha fakamatala pa’anga *annual report* ‘a e pangikē ko eni Sea. Ko ‘eku toki fuofua sio pe eni ‘aku ia he *statement* ko eni. Pea mahino na’e ‘i ai e faka’asenita’i he Komiti Kakatō pea ‘oku hangē ko ‘ene fakahoko maí ‘e ‘omai ia ‘apongipongi ‘a e līpooti ‘o ‘Aokosí. Ka ko e līpooti fakata’ú ‘o e ngāué mo e ngaahi me’a kehekehe. ‘Oku ‘ikai ke ‘i heni Sea ko e kole pe ki he Minisitā ke ne fakama’ala’ala mai.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’angá

Tui Pule’anga mahalo ki he uike kaha’u fakahū mai ki ai Lipooti Fakata’u Pangike Pule 2023/2024

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io, fakamālō atu Sea ki he hoha’ a ‘a Tongatapu 7 pea ‘oku mo’oni pe. Te’eki ke ‘omai ‘a e līpooti ia ko ē ‘o e 2023/24, kuo ‘osi ma’u ia ‘e he motu’á ni fakatatau ki he laó hono ‘omai meí he Pangikē Pulé. Fai pe mau ki’i ngāue ki ai ke fakahū ki he Kapinetí pea ‘ai e ngaahi tatau ke maau ke ‘omai ke fakahū mai ki ho Falé. Ko u tui ‘e lava pe ‘o fakahoko mai ki ho Falé he uike kaha’u pe Sea.

Ko e ngaahi līpooti ko e ko ē 2021 21/22 22/23 ko ia pe Sea kuo ‘osi tēpile’i ia ‘e he Komiti Kakatō he ‘aitemi 10.3.6 ‘o e ‘asenitá. Mahalo pe kapau ‘e lava pe ‘o mau feinga ke fakamatala fakata’ú ia ke ma’u ai pe ki he uike kaha’u Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku mahino meí he tali ko ē ‘Eiki Minisitā Pa’angá ko e līpooti fakata’u ko ē Pangikē Pule Fakafonua ‘a Tongá 2021/21-22 22/23 ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakatō. Pea ko ena ‘oku me’a mai ko e 23-24 ‘a ia ‘oku fiema’u ke fakahū mai ‘e toki tufa ia he uike kaha’ú. Hou’eiki ko e

Taniela Fusimālohi: Sea

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 me’a mai

Taniela Fusimālohi: Ko e kole pe he taimi kimu’a ko ē he fakahū maí ai ki ha ‘Ofisa meí he *Reserve Bank* ke tokoni he tali ‘o e ngaahi fehu’i. Sai pe ‘oku mahino pe ‘a e Minisitā ia ka ‘oku ou tui ‘e ‘i ai e ngaahi fehu’i lelei ke tali mai mo ia ke tokoni pe ki hono tali ‘emau ngaahi fehu’i ‘i he me’a ko eni ‘a e pangikē.

‘Eiki Sea: Ko ia 11 ko e fatongia ia e ‘Eiki Minisitā ke ne kumi fale’i ...

<006>

Taimi: 1140-1145

Pālōti ‘o tali ke alea’i fakataha he Komiti Kakato Fakamatala Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga Fepueli & ‘Akosi 2024 Pangikē Pule

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u kole atu ke tau pālōti ‘i he fakamatala fokotu’u ngāue fakapa’anga ko eni tukuhifo ki he Komiti Kakato. Hangē ko e kole ‘a e Minisitā Pa’anga ke fakataha’i mo e toenga e ngaahi fakamatala pehē foki ki he fakamatala ‘oku ‘amanaki ke fakahū mai. Kalake tau pālōti.

Ko ia ‘oku loto ki he tukuhifo e Fakamatala Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga Fepueli 2024 Pangikē Pule Fakafonua ‘o Tonga ki he Komiti Kakato fakahā mai hono nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Mo e Langi Fasi, Taniela Fusimālohi, Kapelieli Lanumata, Veivosā Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC pea mo e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki loto ki ai ‘a e toko 16.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato fakahā mai hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 1/2024

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu leva ki he fika 7 ‘etau ‘asenita ko e Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 1/2024. Fokotu’u eni mei he Fakafofonga ‘a ‘Eua 11, ko e fokotu’u ko eni na’e ‘osi tēpile ‘i Falé ni pea na’e toloi mai ki ‘Okatopa. Kole atu ki he Kalake ke lau mai e Fokotu’u Faka-Fale Alea.

Kalake Tēpile: Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 1/2024.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa

'Eiki sea,

NGAAHI FOKOTU'U 'AE 'ATITA SENIALE

'Oku ou faka'apa'apa mo 'oatu 'a e fokotu'u ko 'eni:

FOKOTU'U:

KE KOLE KE 'OMAI 'AE NGAAHI FOKOTU'U 'E 950 NA'E FOKOTU'U KO IA 'E HE 'ATITA SENIALE KE FAI KI AI HA NGAUE 'A E KAU PULE NGAUE, 'A IA OKU HĀ 'I HE PEESI 3 'O 'ENE LIPOOTI FAKATA'U 2022/2023, 'O PEHE NI, 'A E ANGA HONO 'OMAI:

1. KO FĒ PE 'A E SINO NA'E 'AVE KI AI HA PA'ANGA TUKUHAU NA'E TANAKI 'E HE PULE'ANGA PEA 'OMAI 'A E NGAahi FOKOTU'U NA'E FAI KI HE SINO KO IA
2. KO E FĒ PE HA SINO NA'E 'AVE KI AI HA PA'ANGA TOKONI MEI MULI, KO E PA'ANGA TUKUHAU MO IA 'A E KAKAI 'O E NGAahi FONUA MULI, KE 'OMAI 'A E NGAahi FOKOTU'U NA'E FAI KI HE SINO KO IA
3. KAPAU KO E SINO KO IA KO E SINO 'OKU 'A E PULE'ANGA, PEA KE 'OMAI, HE OKU NAU NGAUE MA'AE KAKAI 'O E FONUA

KO HONO FAKATAHA'I PE 'A E NGAahi FOKOTU'U, 'O FAKAKALASI MAI:

- A. NGAahi FOKOTU'U FEKAU'AKI MO E FAIPAU HE LAO MO E SINO NA'E FOKOTU'U KI AI
- B. NGAahi FOKOTU'U FEKAU'AKI MO E OLA 'O E FAIFATONGIA MO E SINO NA'E FOKOTU'U KI AI
- C. NGAahi FOKOTU'U FEKAU'AKI MO E NGAahi NGAUE FAKAPA'ANGA MO E SINO NA'E FOKOTU'U KI AI

MAKATU'UNGA 'O E FOKOTU'U:

Koe'uhi pe ke 'ata kitu'a 'a e ngāue'aki 'o e pa'anga tukuhau mo e fiema'u ke muimui'i 'a e halanga 'o e pa'anga tukuhau, pea ke mea'i 'e he Fale Alea mo e kakai 'o e fonua, 'a e ngaahi me'a kuo lea ki ai 'a e 'Atita Seniale ke fakalelei'i, koe'uhi ko e ngaahi me'a kuo hoko ki hono ngāue'aki 'o e pa'anga tukuhau.

Ko e fatongia foki ia 'o e Fale Alea, ke fakapapai'i 'oku ngāue lelei'aki 'a e tukuhau, pea 'ata kitu'a hono ngāue'aki pea ke taliui ki ai 'a e Fale Alea.

Faka'apa'apa atu,

.....
Hon. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
 Fakafofonga Fale Alea – 'Eua 11

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eua 11

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, hangē pe ko e me'a 'a e Feitu'u na ko e fokotu'u e na'e fai 'i he māhina ko 'Akosi pea na'e toloi mai ki he 'Okatopá ni. Ko e tupunga foki eni ia Sea, mei he 'etau tālanga 'i he ta'u kuo 'osi 'i he 'aho 16 ko ē 'o Mē 2023. Pea na'e fai 'a e talanoa ki he fokotu'u tatau pe na'e fai 'i he 'Atita Seniale 'i he'ene Lipooti ko ē 'o e 2021/2022. 'A e fokotu'u 'e 718 pea na'e fai 'a e kole ki he Pule'anga ia ke 'omai ia fakaikiiki ko ia. Pea 'i he 'ene tu'u ko ia Sea, na'e 'ikai ke 'omai 'a e ngaahi fokotu'u ia ko ia ke fai, lava ha me'a ki ai 'a e Fale Alea.

Ko e fokotu'u leva ia ko eni 'oku hiki mai ia ki he lipooti hoko 'a ia ko e lipooti hoko ia ko e Lipooti 'o e 2023. 2022/23 ke 'omai 'a e fokotu'u ko ia 'e 950 'oku hā 'i he lipooti fakata'u ko ia 'a e 'Atita Seniale na'a ne fokotu'u ki he ngaahi Potungāue mo e Ngaahi Sino 'oku 'a e Pule'anga hangē pe ...

<007>

Taimi: 1145-1150

Taniela Fusimālohi: ... pe ko e faka'uhinga na'e fai 'e he tālanga ko eni 'i 'Akosi pea mo e ta'u kuo 'osi 'oku fiema'u ke 'ata kitu'a mo muimui'i ko e hā 'a e me'a 'oku hoko ki hono ngāue'aki 'o e tukuhau 'a e kakai. Pea ko e tu'unga ia 'o e fokotu'u ko eni 'o hangē ko e me'a pe 'a e Feitu'u na ke fai mai ha fokotu'u ke 'omai ke me'a ki ai 'a e kau Mēmipa 'o e Falé ni. Pea ke fanongo ki ia 'a e kakai 'o e fonuá ki hono ngaahi ngāue'aki 'o 'enau tukuhau 'i he ngaahi potungāue mo e ngaahi sino 'a e Pule'anga, mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u eni kapau 'oku mou fie tali pea mou tali pea kapau 'oku mou fie tālanga'i pea mou tukuhifo ki he Komiti Kakato. Ko eni 'oku 'osi fakamatala pe ia 'e 'Eua 11, me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fokotu'u mei he Pule'anga mo 'Eua 11 fekau'aki mo e Fokotu'u Fika 1/2024 ki he Komiti Pa'anga

'Eiki Palēmia: Sea, mālō he ma'u faingamālie tapu pe ki he Hou'eiki Mēmipa ko e ki'i fokotu'u atu pe ia ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga Sea 'oku 'i ai e 'Atita Seniale ai ke nau feme'a'aki ai. Pea ka mahino mei ai pe ko e hā 'enau me'a 'oku nau felotoi ki ai pea toki 'omai ki ho Fale Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'oku ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni 'a 'etau 'ave me'a ko ē ki he Komiti Pa'anga 'oku lolotonga toka atu ai 'a e ngaahi me'a 'oku te'eki ai pe ke fakafoki mai ia. Sea ko e fokotu'u ia ko eni 'oku faingofua 'aupito he 'oku 'osi fai ia he 'Atita Seniale 'i he 'ene lipooti. Ko e 'omai pe ia ke tau sio ki ai mo me'a ki ai 'a e Fale. Ko e Komiti Pa'anga Sea 'oku 'i ai 'a e ongo lipooti 'ātítá 'oku 'i ai e *financial statement*, 'oku 'i ai e lipooti fiema'u nau lipooti mai pe na'e hā e me'a na'e ngāue'aki ki he levi.

'Oku 'i ai pea mo e lipooti ai fekau'aki pea mo e Lulutaí. Ko e me'a 'a e Pangikē Fakalalakala ko e 'atu e me'a ia ko eni Sea te nau tanu fakataha pe kinautolu ia. Ka ko e anga 'eku fokotu'u 'aku ia Sea 'oku 'ikai ke u tui au 'e toe 'i ai ha me'a ia ke talanoa'i he 'osi fai he 'Atita Seniale ia e fo'i fokotu'u 'e 950. Ko e me'a pe 'oku tau fiema'u 'etautolu ke tau 'ilo ko e hā 'a e ngaahi fo'i fokotu'u.

Pea te ne talamai he 'e ngaahi fo'i fokotu'u ia 'a e lahi mo e loloto mo e maaukupu hono ngāue'aki 'o e tukuhau ki he ngaahi me'a kehekehe 'a e Pule'anga pea ko e ha nai 'a e ola 'oku ma'u mei ai. Ko ia Sea 'oku 'ikai ke u tui ai ki he fokotu'u ko eni ke 'ave ki he Komiti Pa'anga 'oku 'osi lōlōlahi e ngaahi me'a ia 'oku tau tali tautolu ki ai ke mai. Kapau 'oku fai ngofua pe ia kapau 'e 'alu pe ki he Komiti Kakato ke tau talanoa atu ha ngaahi me'a pea tau hoko atu.

Ka 'oku 'ikai ke u tui ke toe 'ave ki he Komiti Pa'anga he 'oku me'a pango 'oku 'ikai ke 'i heni e Sea ia. Ke ne fai mai ha'ane fakamatala ki he ngaahi me'a ko eni 'oku lolotonga 'i ai.

He te u fokotu'u atu au ke fakafoki mai e 'u me'a ia ki he Fale ke fai mo tau talanoa tautolu ki ai na'a hangē ko e lipooti ko eni 'a e *TDB* 'osi e ta'u 'e 2 'oku te'eki fai ha talanoa ki ai.

Fokotu'u Tongatapu 7 ke tali Fokotu'u fika 1/2024 'Eua 11

Paula Piveni Piukala: Sea, tokoni atu pe ki he Fakafofonga, 'ikai ke 'i heni e Sea ka ko u 'i he Mēmipa 'o e Komiti Pa'anga pea 'oku mo'oni ia. Talu e mālōlō 'oku te'eki pe ke fai ha 'ikai pe ke ma'u e kuolomu (*quorum*) ia 'ikai pe ke ma'u e kau Mēmipa ia ke *attend*. Ka ko u poupou atu au ia ki he fokotu'u 'a 'Eua 11, te tau tali pe 'etautolu 'ene fokotu'u he ko ē he ko e 'u lipooti mo e 'u makatu'unga ia ko eni 'osi 'i he hē ngaahi feitu'u kehekehe. Kehe pe ke fakamā'opo'opo mai ke fai 'aki e *monitoring* Sea.

Ko e me'a mahu'inga foki ia 'osi e 'ātita pea monitoa e ngaahi *continuous improvement* ko ia. 'Ikai ko ha fu'u me'a ia ke tau toe nofo ai 'o toe, ko u fokotu'u atu au ia ke tau tali mu'a 'a e fokotu'u ka tau hoko atu. Ko 'ene toe 'omai 'o na ki he ngaahi Komiti ko e fakamamahi atu mālō Sea.

Tui Minisita Pa'anga kuo 'osi fakaikiiki mai he Lipooti 'Atita ngaahi fokotu'u 'e 950

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'a e mahino pe foki e fokotu'u ko eni 'oku 'omai ki he 950. Ki he anga ko ē 'eku vakai ki ai ko e mahalo ko e 'uhinga ia ki he ngaahi lipooti 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 'i he 2021 'o a'u mai ki he ta'u 2023. Ko e me'apango pē ko e 'ikai ke 'i heni 'a e 'Atita Seniale ke fakamahino ka ko e anga ko ē 'eku ma'u ki ai ko 'ene lipooti ko eni na'e 'omai ki Fale ni, ko 'ene fakamā'opo'opo 'e ia 'ene ngaahi fo'i fokotu'u ko eni ko ē 'e 950. 'O 'omai ko eni ko ē ki he lipooti he Fale.

'Oku 'i ai pe fanga ki'i fokotu'u ia 'o hangē ko e *recommendation* ia ko ē, ko ho hū nau kāinga pe nautolu ia 'i he lipooti 'oku 'ave. Mahalo ko e anga ia 'ene fakamaau hono fakamā'opo'opo e 'a e ngaahi fokotu'u 'oku kei ma'u pe 'a hono laumālie 'o 'omai he lipooti ko eni 'oku 'omai ki he Fale Alea. 'A ia ko e pehē ko ē ke toe veteki ke 'omai e fakaikiiki te tau toe iku pe tautolu ia ki he fo'i natula ko eni 'oku fai'aki e 'a e vakai 'aki e 'Atita Seniale 'oku ne tuku mai ki he Fale. 'Oku fe'unga pe ke fai ia 'i he 'a e talanoa.

Pea ko e anga pe ia 'eku sio ki he lipooti mo e me'a ko ē 'oku fakamā'opo'opo mai mālō.

'Eiki Palēmia: Toe tuku pe mu'a ke u toe tānaki atu pe ki ai. ko e na'e 'osi fai pe foki 'a e feme'a'aki heni Sea na'e kau ai ko ē 'etau ...

<007>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Palēmia: .. me'a ki heni Sea na'e kau ai ko ē 'etau 'oatu ai e ngaahi fakakaukau hangē ko eni 'oku 'asi mai ia mei he Potungāue Mo'ui ko e fo'i tafa 'e 5, pea 'e 'omai 'a e fo'i tafa kotoa pē ko e 'uhinga he 'oku pa'anga pē foki mo ia 'oku 'i ai e taimi 'oku *allocate* ai, 'oku 'i ai e vahe pea 'oku ai mo e me'angāue. 'A ia ko e me'a ia ko ē 'oku fai ai e sio ki he natula 'a 'etau pehē 'a e ngāue ke tau 'alu ai ke fakaikiiki ko eni, Kapau 'oku 'omai mei ha Potungāue

‘a e ngaahi fika pehé ni. Hangē ko eni kapau ‘e pehē mai ‘e he Potungāue Ako ‘oo ‘oku *drop out* ‘a e kau kauleka ‘e 120 pē fiha. Tau sio pe ko hai ‘a e kauleka, ko fē kolo, ko fē ‘api lautohi. *I mean* ko u tui ‘oku lava pē ‘oku lekooti pē ia. Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia tau pehē ki he taumu’ a pea mo e fakakaukau ko ē ‘ai fai ‘aki ko ē. Ko e me’a ‘oku mahu’inga ia kapau ‘oku fu’u toko 100 tupu ‘a e kau *drop out* tau feinga’i hifo ke holo. Ko e anga pē ia ‘eku ki’i tānaki atu pē Sea ki he natula ko eni ‘o e fakakaukau.

Ko e taha pē foki ia ‘oku *under* ‘a e Feitu’u na ‘a e ‘Atita Seniale pē na’e ‘osi fai ha’amo feme’a’aki pea mo e Fakafofonga pē ‘oatu ha’o tohi fehu’i. Pe ko hono ‘omai pē ke lau heni ke fanongo mai ‘a e kakai ‘o pehē ‘oku lahi e hā ‘oku lahi e hā. Ko u tui au ia na’e tonu ke ‘uluaki me’a atu ia ‘o mou feme’a’aki ...

Taukave Tongatapu 7 fiema’u ke monitoa fakalelei ngaahi ‘isiu ‘ohake he Lipooti ‘Atita

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie tokoni pē ki he Palēmia. Ko u fanongo ki he anga ‘ene fakatalanoa ‘oku kehe ia mo e ma’u ‘a e motu’a ni fakatatau ki he fakamatala na’e ‘omai ‘e he ‘Atita he’ene lipooti. Ko e ngaahi *issue* ‘oku ‘osi ‘a e ta’u ki he ta’u kei hoko pē, ‘a ia ‘oku faka-sisitemi ngāue fakafounga ngāue ia he fakakaukau ‘a e motu’a ni. Ke fakalelei’i ‘a e ngaahi *issue* ko iá ‘oku totonu ke ‘i ai ha *monitoring*. Me’apango ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia ’e ‘osi. ‘Osi pē ‘a e fakama’opo’opo ‘a e ‘Atitá tau ō mai ‘o tali ‘o ‘ave ia ‘o tuku he *shelf*. Ko e *issue* ko ia ‘oku ‘ohake ‘e ‘Eua 11 ‘oku mahu’inga ke muimui’i Sea ki he *continuous improvement* ke hokohoko hono fakalelei’i ‘o e ngaahi matavaivai.

Ko e me’a ko ē ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Palēmia ia ki he kau *drop out* ‘oku ‘ikai ko e *issue* ia ‘oku talanoa mai ki ai e ‘Atita, ‘i he founga ngāue ‘oku ‘ikai ke ne lava ‘o vete ‘a e ngaahi palopalema kae hokohoko *re-occurred* ke toutou hoko pē. ‘A ia ko e taumu’a ia ka na’a ku loto lelei pē ‘oku ou tui ke ‘omai pē ko e hā hono fā’ahinga fōtunga kae lava ke tau muimui’i ke ‘oua ‘e toe ha’u ‘a e ‘Atita ‘o toe pu’aki mai e me’a tatau he fo’i lipooti hoko.

Eiki Palēmia: Sea fakamālō atu pē au he tokoni Sea pea ‘oku mahino pē poini ia na’e ‘omai. Ka ko e ‘uhinga ko ia ‘eku lau ki he *drop out as an example* ki he’etau ‘alu ko ē ki he *detail*. Ko ha tatau pē ia mo ha’atau pehē ko ha fo’i tafa ‘e 50 pea ko e fo’i fā’ele ‘e 100. Ko e fika ia ‘oku tau sio ki ai ki he’etau sio fakalūkufua ko e hā e me’a ‘oku ‘alu ai ‘o a’u ‘o 100 ai ē ko e hā e me’a ‘oku tafa ai ‘e 50, ko e ‘uhinga ‘oku tonu ke fakalelei’i ‘etau mo’ui ‘etau ‘ilo me’atokoni mo e ‘u alāme’a pehē. Pē ko e *drop out* ko e hā e me’a ‘oku tonu ke fai ki ai. Na’a ko e ‘uhinga ko e ‘ikai ke ‘i ai ha’anau totongi ako, ‘a ia ko e fatongia ia ‘otautolu ke tau sio pē ko e anga fēfē ‘etau lava ‘o holoki ‘a e ngaahi fika ko eni tau pehē, kae hangē ko e me’a ko ia na’e me’a ‘aki ko ē ‘e ‘Eua 11 ‘a e tokanga ko ē ki heni. Ka na’e ‘uhinga ‘eku faka’eke ‘aku ia ‘e Fakafofonga Tongatapu 7 ko e ‘uhingá pē na’a ne ‘osi fai ha’ane tohi fehu’i pē ko ha’ane feme’a’aki pea mo e Sea he ‘oku *under* ‘a e ‘Atita Seniale he Sea ko e ‘uhinga ke lava ai ‘o ma’u ai ha mahino ‘a e founga mo e hā ‘a e tu’unga fakalao mo e alāme’a pehē pē ko hono ‘omai pē ‘ona heni ko e ‘uhinga pē ke lau ke fanongo ‘a e kakai ‘o pehē. ‘Oo ta ko e me’a eni ia ‘oku me’a mo me’a alāme’a pehē. Ko e ‘uhinga pē ia e fakatalanoa Fakafofonga. Mālō.

Tokanga Tongatapu 7 ko e matavaivai faka’asi he Lipooti ‘Atita ko e founga ngāue ke fakalelei’i

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ma’u ko ia ‘a e motu’a ni ko e matavaivai ‘oku tuhu’i mai ‘e he lipooti ‘a e ‘Atita ‘i he founga ngāue. Hangē ko eni. ‘Oku mahu’inga ki he *Foreign Affair*

ke 'ai ha tohi lesisita he taimi 'oku mavahe ai ha paasipooti. 'A ia ko e founa ngāue, 'oku 'ikai ko e ... Ko e me'a ko ia 'oku talanoa mai 'oku talanoa ia he fanga ki'i *action*. Ko e founa ngāue ko ia 'oku 'uhinga ka au 'a e 950 ko ē ko ha me'a kapau 'e 'ikai ke tokanga'i fakasisitemi 'e hokohoko 'a e hoko 'a e palopalema. 'A ia 'oku 'ikai ke 'uhinga ia pē 'oku fo'i tafa 'e fiha pē ko e *drop out* 'e fiha 'oku 'uhinga ia ko e hā e founa ngāue ...

<004>

Taimi: 1155-1205

Paula Piveni Piukala: ... 'ikai ke nau lava ai 'o fakalelei'i ke 'oua 'e toe hoko e palopalema ke mole ai e tukuhau. Ko e me'a ia 'oku mahino ko ē kia au he lipooti ko eni mo e ngaahi *indicator* ko eni Sea.

Fakamahino 'Eiki Sea 'uhinga kole ke fakaikiiki mai ngaahi fokotu'u 950 he Lipooti 'Atita he ko e ngāue 'Atita 'oku fakalukufua

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku mahino e 'isiu ko eni kia au koe'uhī ke tau laka ange kimu'a. Ko e Tohi Fokotu'u Faka-Fale Alea ko ē 'oku 'omai 'e 'Eua 11 ko 'ene kole ki he 'Atita Seniale ke ne fakaikiiki mai 'a e ngaahi fokotu'u ko ē 'e 950. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'ene kole 'a'ana ke tau hanga 'etautolu 'o tālanga'i 'a e 'ū fokotu'u 'e 950 ko 'ene kole ke fakaikiiki mai 'a e fokotu'u 'e 950 makatu'unga he Lipooti 'a e 'Atita Seniale na'e faka'asi pe ai na'e 'i ai e ngaahi fokotu'u 'e 950.

Ko e fehu'i ko eni 'oku fokotu'u mai 'e 'Eua 11 'oku ne fie'ilo ki he ngaahi fokotu'u 'e 950 ko ia. Na'a tau 'osi tālanga'i e me'a ko eni 'i he Komiti Kakatō pea na'e 'osi fakama'ala'ala ai makatu'unga 'i he Lipooti e 'Atita Senialé. Ko e ngāue e 'Atita 'oku fakalukufua 'oku 'ikai ke ngata pe he ngāue ki he potungāue 'oku ngāue ki he 'ū kautaha fakapule'anga. 'Oku 'i ai mo 'ene 'atita 'oku ngāue 'i tu'a 'ū kautaha tau'atāina 'oku 'atita'i 'e he 'Atita Seniale, fakalukufua'i kātoa 'e ia 'ene ngāue ko ia 'o 'omai ko ē fo'i fika 950. Na u fakama'ala'ala ai he Komiti Kakato 'e 'ikai ke lava ke tau fekumi ki ha ngaahi fokotu'u 'oku 'ave ki ha kautaha 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau felāve'i mo ia 'i he Fale Alea. Pea 'oku 'i ai mo e ngaahi kautaha fakapule'anga na'e 'osi tali mai he Pule'anga 'oku 'i ai e ngaahi *information* ai 'oku fiema'u ia ke 'uluaki faka'atā mai mei he Kapineti pea toki 'omai ki Fale Alea. Koe'uhī 'oku te'eki ke tau liliu e laó ke lipooti mai e 'ū kautaha fakapule'anga ki Fale Alea, ngata pe 'i he Potungāue ko eni 'oku ne tokanga'i 'a e Ngaahi Kautaha Fakapule'anga. Ka 'oku a'u mai ki he 'aho ni 'oku te'eki ke fakafoki mai e 'ū lipooti fakata'u e ngaahi kautaha ko ia.

'A ia ko e ngaahi fokotu'u ko ē 'oku tānaki 'e 950 'oku kau ai 'a e 'ū fokotu'u ia 'oku 'ikai ke lava ia 'o 'omai ki Fale Alea ni 'i he'ene tu'u lolotonga ni. Ko e me'a ia 'oku fai ai e kole, na'a lava ke fakaikiiki mai ko e hā e 'ū me'a ko ē 'oku felāve'i mo e pa'anga tukuhau e fonuá hangē ko ia 'oku fakaikiiki atu he Tohi Fokotu'u Faka-Fale Alea ke hanga 'e he 'Atita Seniale 'o toki fakavahevahe mai, ta ko ē ko e 950 'oku felāve'i pe mo e Fale Alea 'a e 800. Ka 'oku tau fie 'ilo ki he 800 ko ia ko e potungāue fē na'e 'i ai e fokotu'u 'e fiha, ko e va'a fakalao pe ko e 'ū sino fakalao 'e fiha na'e 'atita'i he 'Atita Seniale na'e 'i ai ha'anau fokotu'u 'e fiha. Ka ko e fehu'i kiate au 'oku faingofua. 'Uluaki Hou'eiki 'oku mou tali e fehu'i ke 'ave pe 'ikai ko e me'a ia ke tau tipeiti pe 'oku totonu nai ke tau...

Fokotu'u ke tali Fokotu'u fika 1/2024 ke tokoni ki he ngāue 'a e Pule'anga mo e Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Fokotu'u atu ke tali Sea.

'Eiki Sea: Fehu'i ki he 'Atita Seniale ke ne 'omai 'a e ngaahi fakamatala ko ia ke mou me'a mai ki ai.

Paula Piveni Piukala: He 'e tokoni ia ki he ngāue 'a e Pule'anga, ngāue 'a e Fale ni pea ngāue 'a e fonua ki hono *monitor* 'a e ngaahi matavaivai 'oku tuhu'i mai he 'Atita.

'Eiki Palēmia: Sea tuku pe mu'a ke u toe tākaki atu pe...

Paula Piveni Piukala: Ka 'ikai 'e ta'e'aonga 'ene ngāue Sea.

'Eiki Palēmia: Ha ki'i me'a fo'ou.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Oku mo'oni 'aupito pe ho'o me'a 'a'au ko u fakamālō hono fakamanatu mai. 'A ia 'oku kau he'enu ngāue 'oku fai 'ikai ke ngata pe he Pule'anga 'oku 'i ai e ngaahi sino kehe. 'A ia ko 'etau pehē ko e 950 'oku hangē 'oku ke talaatu 'e koe mai ko e 'ū me'a ia 'a e 'ū kautaha ia 'oku 'ikai ha'atau totonu 'atautolu ke 'omai. 'A ia 'o kapau 'e fakalelei'i. Ko e fo'i me'a na'a ku fie'ilo au ki ai Sea pe na'e 'osi me'a atu e Fakafofonga 'o kole atu he 'oku 'atā ho'o mafai 'a e 'Atita Seniale pe 'oku 'i ai ha'amo feme'a'aki ko e 'uhingá pe, 'o hangē pe ko e me'a mai ha taha ki ha Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ki'i kole pe mu'a ke ki'i fakama'ala'ala fakataha mai pe mo e ki'i fehu'i nounou ko eni 'oku ou 'oatu Sea. Ko hono 'uhinga ko 'ene mahu'inga, ko fē 'a e fakamatala 'oku 'ikai ke lava 'o 'omai kapau ko ha kautaha muli 'oku 'ave ki he Pule'anga. Ko 'ene tō pe 'a e fakamatala ko ē ki he Pule'anga pea 'oku nofo leva 'a e Pule'anga 'i he malumalu ke taliui mai ki he Fale Alea 'o Tonga. 'A ia 'oku totonu ke 'omai ki heni kapau ko e fakamatala ko ia 'oku *access* ki ai e Pule'anga 'Eiki Sea. Ko u kole pe ke fakamahino mai e me'a ko ia kae lava pe Sea ke fakapapau'i 'a e tūkunga 'oku 'i ai.

Ko 'eku fehu'i pe Sea ke faka'osi pe ki 'Eua 11. Ko e tō mai ko ē he ko 'ene kole ke 'omai, ke 'omai 'a e fo'i fokotu'u 'e 950. Ko e 'omai ko ia 'e toe feme'a'aki ai e Fale Alea ke ne ki'i fakamalanga mai ai. 'A ia ko e fehu'i 'uluaki pe ke kole ki he Pule'anga ke ne tokoni mai ai, fē e fakamatala ko ē 'oku 'omai kau ki he Pule'anga pea 'oku tapu ia ke 'omai ki heni neongo ko e ha'u mei he Pule'anga muli ka 'oku ha'u ki he Pule'anga Tonga pea 'oku taliui mai leva 'a e Pule'anga Tonga ki he Fale Alea 'o Tonga, ka ko e ki'i faka'osi pe ki 'Eua 11 ke fakama'ala'ala mai. Ko e 'omai ko ē fo'i fokotu'u 'e 950...

<003>

Taimi: 1200-1205

Mateni Tapueluelu: ...Kātoa ke feme'a'aki ai e Fale ke fakapapau'i 'oku *monitor* kae lava ke

‘unu kimu’ a e ngaahi potungāue ‘o ‘oua ‘e toutou lipooti mai pe ko e ‘omai e pe pea fiemālie ai mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘oku ou tui ko e fakalea ko ē ‘o e fokotu’u ‘oku mahino pe. Ko fē pe ha sino na’e ‘ave ki ai ‘a e tukuhāu ko e me’a ia. Ko e Kupu 51(5) he Konisitūtoné ka fiema’u ‘e he Fale Alea. Sea ‘oku ou fakame’apango’ia he pehē ‘e he Palēmia ko e kole pe eni ia ‘a’aku ke mai. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘uhinga ia ke u ‘alu au mo ia ‘o faikava’aki ‘i ‘Eua ‘a e fokotu’u ‘e 950 ko ē. Ko e ‘omai ki he Fale ko eni he ko hono fatongia ke ‘ai ke ‘ata kitu’a ‘a e ngāue’aki ‘o e tukuhau

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ia fakatonutonu Sea

Taniela Fusimālohi: ‘A e kakai. Ko e poini ia ‘oku ou fai ai ‘a e ‘eke ko eni.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Fakafofonga.

‘Eiki Sea: Ko e fakatonutonu ‘Eua 11.

‘Eiki Palēmia: Fakafofonga ko e fakatonutonu, tuku ā ho’o ...ta’efiefanongo he taimi ‘oku fai atu ai e fakatonuonu.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea hangē ko eni ‘o kapau ko ha *private company* pe ko e *say PTH* pe ko e fakatau he Pule’anga ha me’a mei ai ‘ave e pa’anga tukuhau ki ai, *that doesn’t give you the right* ke ke ‘alu ‘o ‘omai ‘enau *finance* he ko e *private sector* ia. Pea ko e toe fakatonutonu hono ua, sai pe 7 kae ‘ai atu ‘eku fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu atu e Palēmia ‘oku ‘ikai ko ha *right* ia ke o ‘o ‘omai ‘enau *finance*. Ko e fokotu’u ‘a e ‘Atita ‘e 950 ‘oku felāve’i pea mo e pa’anga tukuhau ne ‘ave ki ha kautaha, ‘oku hoha’a ki ai...

‘Eiki Palēmia: Kapau pe te ke ki’i me’a ‘o fanongo ki he me’a na’e ‘oatú ko e tali ki he me’a ko ē na’e me’a mai’aki ‘e 11 ‘o ne pehē ko e ‘uhinga ko e tukuhau ‘a e fonuá tonu leva ke ‘i ai ‘etau totonu ki he kautaha ko ia, ‘ikai. Ko e me’a ia ko ē na’a ku fakatonutonu ai ko ē ‘a ‘Eua 11.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ‘oku hala ia.

‘Eiki Palēmia: Pea ko e ua pe ‘oku ke fakatonutonu,

Paula Piveni Piukala: ‘Oku hala ia Sea

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ke fakatonutonu pe ko ho’o tokoni?

Paula Piveni Piukala: ‘Oku taliui ko e fo’i peni ‘e taha kotoa pe ‘a e Pule’anga.

‘Eiki Palēmia: Pea kapau ko ho’o tokoni pe ko ho’o fakatonutonu ‘oku ‘ikai ke tali ia.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku mahino e me’a ko eni pea ‘oku ‘osi fakama’ala’ala pe ‘e ‘Eua 11 e

‘uhinga ‘ene kole pea mo e ngata’anga ‘ene kole. ‘Oku fe’unga pe ‘ene kole pea mo e ngaahi fakamole ko eni ‘aki e pa’anga tukuha ko ē e fonua. Ko hono faka’uhinga’i ‘a e tali ki ai ‘oku tau tuku kakato ki he ‘Atita ke ne toki ‘omai ‘e ia ‘a ‘ene tali. Ko e fehu’i te tau tali ke ‘ave e fehu’i ko eni ‘a ‘Eua 11 pe ‘ikai. Te u kole ki he Kalake ke tau pālōti.

Taniela Fusimālohi: Ka u ki’i ‘oatu pe ‘a e fo’i pōini ko eni, kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fokotu’u ‘a e ‘Atita Seniale he 950 pea ne talamai. Ko e fo’i 10 ia he ‘ikai ke lava ia atu pea ne talamai ia, he ‘oku ‘ikai ha kaunga ia ‘a e tukuha ki ai.

Tui ‘Eiki Sea ke faka’atu’i e tau’atāina’a e ‘Atita

‘Eiki Sea: Ko ia ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai. Ko e me’a ia ‘a e ‘Atita Seniale ke ne tali pe ‘ikai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

‘Eiki Sea: Ko e fehu’i pe te tau ‘ave ha fehu’i pe ‘ikai ‘a e fehu’i ko eni ‘oku ‘omai ‘e Eua 11 ke tau pālōti’i e fehu’i.

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pe ko e ki’i fakama’ala’ala.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga ko e me’a ko ē na’a ke me’a’aki ke ‘oange ki he ‘Atitā ke ne fuatautau ‘i hono fatongia fakalaó ko e hā e me’a ‘oku totonu ke ‘omai, hangē pe ko ho’o me’á. Ko e ‘uhinga pe ke faka’asi ia ke ne toutou fai ‘e ia ‘ene *discretion* pe ko e hā ‘ene me’a ‘oku ‘omai ‘oku ‘ikai ke ai ha palopalema ai.

‘Eiki Sea: Ko ia he ko e me’a ‘e taha pau ke tau fakaa’atu’i ‘a e tau’atāina ‘a e ‘Atita ‘oku ‘ikai ke tau tu’utu’uni atu ki he’ene ngāue. Ko e me’a ia ‘a’ana pe te ne fie ‘omai pe ‘ikai ‘a e fakamatala ‘oku kole atu ke ‘omai he Fale Alea makatu’unga he fokotu’u ko eni ‘a ‘Eua 11.

Pālōti’i ‘o tali Fokotu’u Fika 1/2024 & ngaahi monomono ki he fokotu’u

Kalake ‘oku kole atu ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali e fokotu’u fakataha mo e ngaahi tākaki ko eni ‘oku fakama’ala’ala’aki ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘ave ai ‘a e fehu’i fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana loto kotoa e Hou’eiki ko eni ko e toko 18.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki mou me’a hake ke toloi e Fale ki he 2:00

(Toloi e Fale ki he 2:00)

<004>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kimu'a pea toloi e Fale nau 'osi fakahā atu ka ko e hoko ko ia 'a e 2:00 te tau hoko atu leva ki he ngaahi taimi na'e poaki mei 'aneafi 'a ia 'oku mu'omu'a 'a 'Eua 11. Me'a mai.

Ngaahi me'a makehe

Tokanga 'Eua 11 fekau'aki mo e 'isiu 'o e mamata tofua'a

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Pea u fakamālō atu he ma'u e 'a e faingamālie. Ko u fie kamata 'aki pē eni Sea he koe'uhí nau nau kole atu foki ke u ki'i 'oange ha tokoni ki ki he me'a ko eni na'e tōkehekehe ai e 'Eiki Nōpele pea mo e Minisitā ko eni ki he Takimamata 'aneafi ko ē fekau'aki pea mo e mamata tofua'a kau ki'i kamata 'aki pē ia Sea. Koe'uhí ko e me'a eni ia 'oku 'alu ke mahu'inga he koe'uhí ko e fonua pē 'e ua 'i māmani 'oku na fai e me'a ko eni ko e kakau mo e tofua'a he koe'uhí kapau he' ikai ke tau kakau mo e tofua'a kuo lahi e ngaahi feitu'u ia 'e fai ai e mamata tofua'a pea he 'ikai ke toe hoko e me'a ia ko eni ko ha me'a fakatakimamata 'i Tonga ni. Ka 'oku tau fakamālō hono pukepuke mai he ko e talu eni mei he 1990 hono fai 'o e kakau ko ē mo e tofua'a.

Ka ko u fie fakama'ala'ala pē au 'a e me'a ko eni he koe'uhí ko e taimi ko ē na'e kamata ai pea 'oku ou tui 'oku mea'i pē he 'Eiki Tokoni Palēmia he na'e 'i he tafa'aki ko eni kimu'a hono fai e ngāue ko eni 'i Vava'u hono feinga'i ke fakalakalaka. Ka 'oku 'i ai e kaunga heni 'a e Kautaha ko eni 'a e Pasifiki ki he 'Atakai pē ko e SPREP. Pea ko e taimi ko ē na'e kamakamata mai ai na'a ku faifatongia he Potungāue ko eni e Takimamata pea na'e 'i ai pē ngata'anga 'o e ngaahi laiseni na'e fale'i mai 'e he kautaha ko eni ki Tonga ni ke foaki. Pea na'e tautefito pē foaki ia ko eni ki Vava'u. Pea ko u tui ko e kamata'ala'ala na'e kamata 'aki e laiseni 'e 10 pea na'e lahi e kole pea hiki ki ai ki he 15. Ka ko e kaunga mai ko ē 'a e SPREP ki ai ke fakapotopoto hono faí. Koe'uhí ko e fanga monumanu ko eni ko e tofua'a na'e feinga'i ke pupuhi honau tokolahi ke a'u ki ha tu'unga 'oku 'ikai ke hoko 'a e ngāue ko ē 'oku fai kia nautolu ko hono tamate'i 'o a'u ki ha tu'unga 'oku 'ikai ke toe toe ha monumanu pehē 'i māmani.

Ko e talanoa ko ē 'oku pehē 'e hola 'a e fanga tofua'a mei Vava'u 'oku 'ikai ke tonu 'aupito 'a e fakamatala ko ia he ko eni Sea 'i he fakatotolo ko ē na'e fai 'e he SPREP ko e fanga tofua'a 'oku nau fakakulupu pea 'oku nau 'ilo pē ngaahi feitu'u ko ē 'oku nau 'alu ki ai. 'A ia ko e kulupu ko ē 'oku nau o mai ki Tonga ni 'oku kehe ia mei he kulupu 'oku nau o ki Lalotonga. Ko Tahiti 'oku 'i ai e kulupu 'oku nau 'alu atu 'o a'u ki Nu'usila ko 'Aositelēlia. Ka 'oku taki kinautolu 'e he kehekehe 'a e hiva 'oku nau hanga 'o fai 'oku ui pē ko e *Whale Song*. 'A ia ko e ongo ko ē 'o e hiva ko ia 'oku ne hanga 'o fakatahataha'i ko ē 'a e kulupu 'oku nau 'alu 'aki. 'A ia ko e kulupu ko ē 'oku nau o mai ko ē ki Tonga ni fo'i hiva kehe 'oku nau hiva'i ko ē 'oku nau ha'u ki heni. 'A ia 'oku 'ikai ke nau toe lava nautolu ke nau movete ke o ki ha feitu'u kehe tau lava pē 'o tala ko e fanga tofua'a Tonga 'eni. Pea ko e taimi ko ē 'oku lava ai 'o tala 'oku tala he 'e he, 'i honau hiku 'osi faitaa'i 'e he kautaha ia ko eni SPREP 'a e fanga tofua'a ko ē 'oku ha'u 'i Tonga ni 'oku 'osi ma'u 'enau lekooti 'a nautolu. 'Oku 'ikai ke talamai 'e nautolu ia 'oku hola ha fanga tofua'a.

Ko e 'uhinga ia 'enau o mai ki heni pea nau o ki Vava'u ko e o 'o fā'ele. Pea te nau fakapotanga ai pea ko e 'uhinga ia e fakatokanga mai 'a e SPREP ke tokanga he o ki ai na'a faifai kuo hoko

ha me'a ki he fanau 'a e fanga tofua'a. Pea ko e 'uhinga ia ko ē ko ē 'a e tokanga mai ke pukepuke ko ē 'a e lahi 'o e laiseni 'oku 'ave na'a faifai kuo hoko ha me'a. Ka ko u talaatu 'e Ongo Fakafofonga mei Vava'u ke mou tokanga na'a faifai kuo hiki mai 'a e fanau 'a e fanga tofua'a mei ai ki 'Eua he ko e taimi ko ē ko ē 'oku nau ō mai ai mei lalo ko 'enau ō mai ko e fanau, ko 'enau ō mai 'o fā'ele. Toki hanga atu e kau ma'u laiseni ia 'i Vava'u 'o tuli takai holo nautolu mo 'enau fānau he 'elia ko ia.

Ko e taimi ko ē 'oku nau foki mai ai 'oku nau 'alu māmālie nau ō mai nautolu 'o nofo 'o va'iva'inga holo he matāfanga ko ē 'o 'Eua. Pea ko u fakatokanga atu 'oku te'eki ke 'omai 'o tolu e laiseni 'a 'Eua na kuo taimi ke 'omai ke nima 'a e laiseni 'a 'Eua he koe'uhí kuo ō mai e fānganga mo 'enau fa'ē 'o va'inga takai holo hē. Pea ko 'eku 'oatu pē 'a e fakakaukau ko ia mo e ngaahi fakamatala ko ia ke 'uhī ke fakatonutonu 'aki pē 'etau talanoa ke tonu.

Taukave 'Eua 11 mahu'inga ke taliui 'a e faifatongia ki he pa'anga tukuhau kakai

Sea ko e me'a lahi ko u fie talanoa ki ai he efiāfi ni koe'uhí ko e tu'unga 'oku 'i ai 'etau ngāue. Pea ko e me'a lahi kiate au 'oku ou fa'a malanga 'aki pē 'e au ia 'a 'etau taliui ke kakato mo taimi ki he kakai he'etau ngāue....

<005>

Taimi: 1405–1410

Taniela Fusimālohi: ... Na'á ku kole ki he kau kalake 'a e Falé ni ke nau 'omai angé ha fakamā'opo'opo ki he'etau toenga līpooti ko ē 'oku totonu ke fai mai. Sea 'i he Tō Folofola ko ē he 'aho 2 'o Suné na'e 'osi fakamatala mai pē he Tō Folofolá 'a e mahu'inga ke tau hanga 'o 'ilo mo muimui'i na'e ngāue'aki 'a e tukuhau 'a e kakaí ki he hā. Pe na'e ngāue fakapotopoto'aki, 'osi mahino pe 'oku 'i ai e ngaahi līpooti 'Atita 'okú ne tala. Pea ko e ngaahi līpooti fakata'ú 'okú ne hanga 'e ia 'o talamai 'a e me'a na'e fai'aki he ta'u fakapa'anga ko iá he pa'anga na'e 'oange he patisetí.

Sea pea ko e Sitetisitika eni na'e 'omai pea 'oku ki'i fakaloloma kiate au. Ko e ta'u fakapa'anga ko eni 2022/23 līpooti 'e 10, te'eki ke 'omai ia ki Falé ni. Ta'u fakapa'anga ko ē kimu'á 2021/2022 potungāue ia 'e 5 'ikai pe ke 'omai ha līpooti ia. 2020/2021 potungāue 'e 6. Ko e fakaloloma tahá 'a e 2019/2020 līpooti pe līpooti 'e 8 ko 'ene a'u atu ko ē kimu'a atu ai hangē ko e 2018/19

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i kole pe ke fakama'ala'ala. Ko e 'uhingá pe ko e fakamatala ko ená 'oku 'ikai ke ma'u ia 'e ha taha 'ia mautolu ke fai ha tali atu ai 'e Fakafofonga. Ko e 'uhingá kapau na'e ngāue ki ai 'a e kau *staff* 'i Fale Aleá na'e tonu ke ki'i tufa mai. Ke mau tokoni atu ki he me'a 'okú ke tokanga ki aí. Ka 'oku 'ikai ke mau 'ilo 'emautolu ko e hā e me'a 'oku ...

Ngaahi Potungāue Pule'anga te'eki fakahu mai 'enau Lipooti Fakata'u ki Fale Alea he ngaahi ta'u kuo hili

Taniela Fusimālohi: Sai pe ka u hanga 'e au 'o lau atu e 'ū potungāue ko ē 'oku te'eki ai ke 'omai ha līpooti ki he 2022/23

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ko e poini ia he ko e ‘uhingá he kapau na’a mau ma’u ‘aneafi na’e ‘omai ‘a e talí

Taniela Fusimālohi: He ko u fakamālō lahi ki he Minisitā ko eni e *MIA*.

‘Eiki Palēmia: Tuku e fakamālō lahi ia.

Taniela Fusimālohi: Pea mo e Minisitā.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia na’e tonu ke ke ‘omai ‘a e līpootí. Ko e ‘uhingá he ‘okú ke tepile heni he līpooti ko iá.

Taniela Fusimālohi: ‘Ai pe ka u hanga pe ‘e au ‘o lau atu ke mahino.

‘Eiki Palēmia: Me’a kehekehe mo’oni ko e lau atú pea mo e tufa mai e ke mau ‘iló

Taniela Fusimālohi: Ka ko u fakamālō ki he Minisitā ko eni ‘o e *MOI*.

‘Eiki Palēmia: ‘Oua te ke toe afe holo koe ki he me’á

Taniela Fusimālohi: Mo e Minisitā ko eni ‘o e Leipá.

‘Eiki Palēmia: Ko e poini ko ē heni ko e ‘omai ko ē līpooti ‘o alea’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’amau ‘ilo ‘amautolu ki ai

Taniela Fusimālohi: ‘Ena lēkooti lelei hala’ata’atā ke ‘i ai ha ta’u ‘e ta’e’omai ha’ana līpooti. Pea ko e ta’u ko eni ‘e 2022/23

‘Eiki Palēmia: ‘Eua 11 ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia ko e poini ‘o e

Taniela Fusimālohi: Faka’ofó’ofa’ia ‘i he’ena līpootí

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonú ko e ‘uhingá, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ko ha me’a kehe ka ko e fie tokoni ia. Kapau ko e pehē mai ‘o ‘oku mau talaatu, ‘o ko e potungāue ko ē ko e potungāue ko ē. ‘Oku ‘ikai ke mau teitei misi mautolu ki ai pea ko e angamaheni ia heni Fakafofonga 11 ke tufa mai ha līpooti te ke *refer* ki ai pe te ke fakama’unga ki ai ho’o talanoá. Ka ko e ‘uhinga pe ke tokoni atu mo tokoni ki he’etau, he ko eni ‘oku ‘osi pe ‘ahó ni ia he fo’i ‘aitemi pe ‘e 2 pe 3. Ko ‘etau takatakai holo kae ‘ikai e tau fetokoni’aki ke lava ‘etau talanoá ke ma’u ai ha mahino ‘oku toe lelei ange ai hotau Falé ni ‘Eiki Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e ‘uhinga foki ia ‘eku ‘ohake e me’a ko eni he ko e me’a pe eni ia na’e ‘osi tonu pe ke ‘ilo, ‘ilo pe ia ‘e he Pule’angá. Ke ‘eke ki he ngahi potungāue pe kuo ‘osi ‘omai ‘enau līpootí. Ko e potungāue ‘e 10 ko eni ‘oku te’eki ai ke ‘omai ‘enau līpootí ko e kongá ai ko e potungāue pe ‘a e Feitu’u na Sea, ‘a e ‘Eiki Palēmia. Kapau te u hanga ‘o lau atu e 10 ko eni

‘Eiki Palēmia: Ka ko e me’a ko ē ‘oku ‘ai ki aí, ko e ‘ai mai ‘e ia e fo’i 10 ‘ikai ke u teitei misi au ki ai Sea. Ko e ‘uhingá pe eni ke ke, kapau na’e ‘omai te u lava ‘o *respond* fakalelei mai pe ko e tonu e fika ko ē pe ko e hā e ‘uhingá. Ka ko e fo’i tukuaki’i pehe’i pe ia, ko e ‘uhingá pe ke ne faka’ohovale’i tautolu ta’e’omai ha faingamālie ke mau sio ai ki he ngaahi fika ko eni. Ko u tui ‘oku tonu ke toe tau fetokoni’aki pe ke mau ange ‘etau fetali’aki.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ‘e Sea ka ko ‘eku ‘uhingá eni, he ‘oku ‘ikai ke velivelia ‘a e ngaahi potungāue ia ko ení ‘oku tōmui ko ení ke ‘omai he ko e taliui eni ki he kakaí Sea

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea, ‘oku ‘ikai ke velia

Taniela Fusimālohi: Fu’u potungāue ‘e 10 ko ē

‘Eiki Palēmia: ‘Emau ngaahi potungāue Fakafofonga ke fai’aki ha lea ‘oku faka’apa’apa

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ka ko e me’a ‘amoutolu na’e tonu

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko e fakatonutonú ia

Taniela Fusimālohi: Ko ‘etau taliui ki he kakaí ‘oku pau ke ‘omai he līpootí

‘Eiki Palēmia: ‘Oua te ke ngāue’aki e, Fakafofonga ‘okú ke pehē ‘oku faka’apa’apa ho’o pehē ‘oku velivelia e ‘ū potungāué.

Taniela Fusimālohi: Ka ko e ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ai angé ke mahinó

Taniela Fusimālohi: Sea, kole fakamolemole pe au kapau ‘oku ongo pehē ki he ngaahi potungāué.

‘Eiki Palēmia: Pe’i ‘ai fakalelei

Taniela Fusimālohi: Ka ko ‘eku ‘uhingá eni ka fu’u fuoloa leva ‘oku ‘ikai ke ‘omai ‘a e līpootí ia. ‘Oku faka’ofa e kakaí he’enau nofo ta ko ē ko e ‘omai e tukuhaui pea ‘osi ko iá pea tau fakasiosio kehe tautolu he taimi ‘oku ‘eke, toe mou ō mai ange ‘o fakamatala pe ko e hā ho’omou me’a na’e fai’aki ‘a e pa’anga tukuhaui. Potungāue ‘e 10 - 2022/2023 ‘oku ou tokanga au Sea pe ‘e ‘omai ē ‘afē ke fai’aki e sio ki ai e Falé ni, ngaahi ta’u kimu’á ‘oku ‘i ai mo e ngaahi potungāue ia na’e ‘ikai ke ‘omai ha līpooti ia.

‘Oku toe pea mo e līpooti ia ‘e 27 ki he ta’u fakapa’anga lolotongá, 23/24. ‘Oku tau taliui fēfē ai Sea ki he kakaí, ‘a e fakatōtōmui pehē. ‘Osi talamai ‘e he laó ko e ngaahi potungāue ‘ave e līpooti ‘i Sepitema ki he’ene Minisitā. Ko e hā ‘oku ‘ikai ke ‘osi ai pe ‘a e me’a ko iá pea ‘omai ke fai mo tau sio ki ai. Sea ko e ta’u kaha’ú ko e ta’u nounou ‘aupito ia he kapau te tau tali e lao ko eni ‘oku ‘omai ki he Lao Filí ‘e hiki mai e filí ...

<006>

Taimi: 1410-1415

Taniela Fusimālohi: ... ia ki ‘Okatopa pea ko ‘etau ngata pe ‘atautolu ia ‘i ‘Akosi ‘osi pe patisetí ko ‘ene ‘osí ia. Ka ko e taliui ‘oku totonu ke tau fai ki he kakaí ‘e toki ō mai e Pule’anga e 2026 ‘o fakamatala ka nautolu ‘a e ngaahi lipooti ‘o e 2022/23 ko e hā hano ‘aonga Sea ko ‘eku tokangá ia.

Kuo faitōmui pea ‘ikai ke fai ke kakato pea ‘ikai fai ke taau ‘a e me’a ko e taliui he ko e me’a

ia 'oku ou fakamālō ai ki he ongo Potungāue 2 ko eni he'ene taki e maama. Ka ko e me'a eni na'e tonu ke fakahoko he ngaahi potungāue kotoa pe. Ko e lekooti ko eni 'oku 'ikai ha ta'u ia 'e ta'e'omai ai 'e he ongo potungāue ko eni ha lipooti.

Pea 'ikai ke ngata ai ko e ta'u ko eni 2022/23 'ena mai e lipooti he faka'ofa'ofa ko ē 'oku faka'amu ki ai e mātu'a ni ke 'omi. Ko u kole fakamolemole pe au ki he 'Eiki Palēmia na'a pehē ko u hanga 'e au ia 'o to'o hake e me'a ni. Sea ka ko e me'a eni ia kuo 'osi toutou tālanga'i pe 'etautolu ke 'omai mu'a e ngaahi lipooti. 'Ika pe ke mai ke kakato pea ko 'ene tu'unga 'a'ana e Sea te tau tōmui ai pe tautolu pea 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'etautolu pe 'e toe 'aonga hono 'omai pe 'ikai. Ko 'eku anga ia 'eku fakakaukau. Ko 'Okatopa pe eni pea tau mātuku, 'ikai ke toe ai ha taimi ia ke mai. Ko 'etau patō ko ē he ta'u kaha'u 'oku lahi e ngaahi lao ke 'omai ke hoko atu ki ai e talanoa.

Ko ē ko e ngaahi lipooti fakata'u e ko ē na'e ngāue'aki e pa'anga tukuhau ki ai, tōmui. Pea ko e anga ia 'eku 'ohake ko ē he 'aho ni pe ko e hā. 'E toki tufa pe 'Eiki Palēmia e tēpile ia ke ke me'a ki ai ke fai 'aki ha'a mou fakamatala pe toe 'omai e ngaahi lipooti pe 'ikai. Sea ka ko e mafatukituki 'etau ngāue he Falé ni ko e taha e ngaahi fatongia mamafa, ko 'etau taliui ki he kakai.

Ngaahi lipooti komiti te'eki ke fakafoki mai ki Fale Alea

Ko hono 2 Sea 'oku pehē ni, 'oku 'i ai e Lipooti 'e 2 'oku tonu ke fakafoki mai ki he Fale ni na'e mahino pe 'e fakafoki mai he māhina ni. 'Uluaki, na'e 'i ai e lipooti ko e Lipooti fika 5 mei he *Privilege Committee*.

Ko e tohi lāunga 3B, 'a ia ko e lāunga fekau'aki mo e Tonga *Development Bank* ka na'e tali ki he hopó kae toki fai hano lau 'i he Fale ni. Ka ko u tui kuo 'osi e hopo ia Sea 'oku totonu ke fakafoki mai e lipooti ia ko ia ke lau.

Ko hono 2 Sea, ko e Lipooti fika 6 'a e *Privilege Committee*, ko e Tohi Lāunga fika 4A. 'A ia ko e lāunga eni ki he fekau'aki pea mo e langa 'i Fonoi mo Mango. Na'e Tu'utu'uni 'e he Falé ke fai ha ngāue ki ai e 'Eiki Minisitā pea fakafoki mai 'i 'Okatopa. Sea ko e 'uhinga 'eku malanga pehē ko e taimi eni ke tau fakamā'opo'opo 'etau ngaahi ngāue.

'Ika ke u tui au 'oku totonu ke tau toe 'ova atu tautolu ki he ta'u kaha'u mo ha ngaahi lipooti kuo ta'u 'e 2 hono motu'a 'ona ia. Ko e taliui fē ia 'oku tau fai Sea.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u MOI mo e Lipooti MOI fekau'aki mo e langa Fonoi

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pe mu'a ke u lava ke u tokoni ki he Fakafofonga 'o kapau te ne tali. Sea koe'uhi 'oku tapu pea mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e Komiti 'Eiki 'a e Fale ni. Sea ko e me'a 'e 2 'oku lave ki ai e Fakafofonga fekau'aki pea mo e lipooti Sea. 'Io 'oku maau pe Lipooti ia 'a e Potungāue ia ke fakahū mai ko e fē pe taimi 'e fiema'u ki ai 'e Sea 'oku ha'u pe 'a e ngaahi lipooti ko ia.

Ko e me'a hono 2 hangē ko e tohitangí Sea 'oku fekau'aki mo e langa ko eni 'i Fonoi Sea ko e lipooti ko ia 'osi maau mo ia 'ikai ke 'ilo pe kuo a'u atu ki he Feitu'u na.

Sea ko e ngaahi me'a ko eni ke mea'i he kakai e fonua 'oku nau fanongo ki ai pea ko u tui ki he'ene lave ko ē ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ko e ngaahi ngāue ko ia 'oku toki fakahoko pe. Ko e toe eni ia 'o hangē ko hono 'omai ki he Falé ni Sea. Ke laumālie lelei 'a e kau Fakafofonga 'o tukuange e ngaahi lipooti ia ko eni ke 'alu.

Ko e lipooti e motu'a ni Sea ko e kei tēpile'i ia 'e he polokalama ni Sea ko e 'aho hono 5 ia Sea 'o kapau 'e hoko atu ki ai hono tālanga'i e lipooti 'a e Potungāue ni Sea. Sea kapau ko e 'ātunga e ia ke maaui mai 'a e ngaahi lipooti ia pea ha'u ia 'o nofo heni 'o talitali ai ko e fē taimi te nau toki fiemālie mo laumālie lelei ki he ngaahi lipooti ko eni ke fakapaasi Sea.

He ko u tui mahalo 'oku 'i ai pe mahalo mo ha ngaahi me'a fakafō'ituitui ia ai Sea ke fakapaasi e ngaahi me'a ko ē 'oku nau loto ki ai. Pea tukuange atu 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku 'ikai ke nau loto ki ai ke toki fai atu ia ha taimi Sea. Sea ko u tokanga 'aupito au ki he lipooti 'a e motu'a ni pea mo e potungāue ni 'i he 22/23 Sea. He a'u 'o tālanga'i 'o 'osi 'a e to'u Fale Alea ko eni Sea pe paasi fakakū Sea mālō.

Vikia 'Eua 11 ongo potungāue Pule'anga lelei 'aupito hono tukumai taimi tonu 'ena lipooti fakata'u

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u fakamālō pe ki he Minisitā ko e 'omai koe'uhi mahino pe 'e 'omai ka ko u hanga au ia 'o fakavikiviki'i ho'o lipooti 'Eiki Minisitā pea mo e lipooti ko eni 'a e Minisitā ko ē he Ngāue Fakalalakaka Faka'ekonōmika. Ko e sipinga lelei 'oku mo hanga 'o tā.

'Oku 'ikai ke pehē ia 'oku 'ai 'e au ai ha fa'ahinga 'uhinga ka ko u kole ki he toenga e kau Minisitā mo e ngaahi potungāue, ko e sipinga ē kuo tā atu pe he ongo tangata to'a ko eni, ako lelei pea na maama. Ko e hā hono faingata'a ke tau muimui ai 'i he ongo tangata ko eni ...

<007>

Taimi: 1415-1420

Taniela Fusimālohi: ... na 'omai e lipooti na'a mau faka'amu ke vāvāofi mo e me'a na'e fai ki ai e faka'amu. Ko e 'uhinga 'oku ne hanga 'o 'omai e lipooti pehē. Pea 'i he lekooti ko eni 'oku ou ma'u 'oku 'ikai ke 'asi 'ene lipooti 'a'ana ha ta'u 'oku tōmui pea ko e faka'ofa'ofa ia 'a e me'a ko e ngāue.

Pea ko u kole fakamolemole atu pe 'eku 'ai hake e ngaahi me'a ko eni ka ko hono ongo'i pe 'etau ngāue, ka 'oku tau tokanga ki he kakai mo 'enau tukuhaui na'e 'omai ke fai'aki e ngāue pea tau 'ofa mai mu'a 'o taliui pea tohotoho mai e taliui ke a'u. Na'e toki 'osi eni 'etau mavahe mei he *TDB* ke 'omai e lipooti ia ke 'osi hono ta'u 'e ua ko e hā hono 'aonga, ke toki fai ha'atau taliui he ngaahi lipooti 'e 10 pe fiha ko eni he ngaahi ta'u ko ē 'ikai ke toe 'i ai hano 'aonga 'a'ana kuo kehe 'aho ni ia. Ka kapau na'a tau talanoa taimi na'e 'i ai e me'a na'e tau mei hanga 'o ta'ofi. Na'e 'i ai e me'a na'a tau mei hanga 'o fakahaofi, na'e 'i ai e me'a na'a tau mei hanga 'o pukepuke koe'uhī ko e 'omai taimi e ngaahi lipooti. Ka 'oku 'ikai foki ke toe lava ia pea 'oku liliu ai e me'a lahi ia tau 'alu tautolu he hala kehe koe'uhī ko e 'ikai ke faitaimi e me'a ko e taliui.

Ko hono faka'osi Sea 'oku ou fie 'oatu e kongā ko eni.

'Eiki Palēmia: Sai ā ka u fakatonutonu atu pe au pea ke toki faka'osi Fakafofonga. Ko e *annual report* ko e ngaahi me'a ia na'e hoko, he 'ikai ke toe ta'ofi koe me'a na'e hokó kuo 'osi ia, pea ko e me'a mei ai ko 'etau lava 'o ako mei ai pea tau 'unu atu, kae 'oua 'e tala 'o pehē te ke ta'ofi, te ke ta'ofi, ta'ofi e hā kuo 'osi ko e lipooti mai pe me'a 'oku 'osi hoko pea ke hanga mai leva 'o talamai 'o na'e tonu mahalo ke mou fakakaukau pehē, kae 'oua 'e 'ai ke pehē te tau pule'i 'e tautolu e me'a 'oku 'osi hoko ia. Ko e ki'i fakatonutonu pe ia Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea 'oku mo'oni pe 'a e fakatonutonu ia, ka 'oku tau ako mei he me'a ko ē 'oku 'asi mai he lipooti ki he kaha'u. Pea ko e mahu'inga ia 'a e faitaimi. Ka toki 'omai ha lesoni ia kuo fuoloa 'a 'ene 'i he lipooti ka kuo tō atu 'etau folau na'e tonu ke afe'i kitautolu 'e ha lesoni na'e mahu'inga 'o ha'ane 'asi mai ha lipooti. Ko e me'a ia 'oku ou talanoa ki ai Sea.

Fehu'ia tu'unga 'i ai ngāue Pule'anga ke vakai'i tu'unga fakalao me'a fakapulipuli he fakatonutonu fakalao 'i tu'a Sipoti Pasifiki

Ko e faka'osi Sea 'i he 'aho 16 ko ē 'o Mē ta'u kuo 'osi na'e pehē he Pule'anga te nau vakai'i e tu'unga fakalao ko ē 'o e fakapulipuli pe ko e *confidentiality* pe 'e lava ke 'omai ha fakamatala ki he *settlement* ko ē 'i tu'a pea mo e sipoti 'a e Pasifiki 'i he'ene kaniseli e mo'ua ko ia. 'Oku tau kei tali pe ki ai.

Sea ko 'eku fakamā'opo'opo tau fai taimi mu'a e taliui pea 'i he tu'unga ko ē 'oku tau lolotonga 'i ai he 'aho ni, tau fakamā'opo'opo mu'a 'etau 'alu. Toe pe ta'u ia 'e taha pea tau fetongi, 'ikai ke tau 'ilo 'e tautolu pe ko hai 'e Palēmia hoko. Ka ko e me'a 'oku 'ikai ke u loto ke hokó Sea ke toki ha'u ha taha kehe 'o fakamā'opo'opo 'o hotau Fale 'o fakamā'opo'opo e ngaahi fu'u me'a 'oku laku noa'ia holo pe ka tau 'alu tautolu. Ko e poini pe ia Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki Minisitā pe ko e 'Eiki Palēmia pe ko e hā homou tali ki he fakamalanga ko eni 'a 'Eua 11.

Tali Pule'anga na'e 'osi tali pe fehu'i 'Eua 11 kimu'a

'Eiki Palēmia: Mālō Sea ne 'osi tali atu pe mo fakatonutonu kae sai pe tuku pe ke mau fai ha sio ki he lisi ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga. 'Oku sai 'aupito pe ia 'e tokoni pe ki he fakahoko fatongia mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u muimui atu pe.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: He me'a na'e tokanga ki ai 'a 'Eua 11. 'Oku ou hoha'a au Sea ki he fehu'i faka'osi, he ko hono 'uhinga Sea he na'e fai e hopo pea na'a nau *settle* 'enautolu 'i tu'a toe ō eni ia 'o toe *bid* ke toe fai pe he kakai tatau 'a hono fakakaukau e. Ko e 'uhinga foki Sea 'oku ou tui ki he fakamā'opo'opo 'oku lave ki ai 'a Eua 11 he 'oku 'osi 'omai.

'Eiki Palēmia: Sea ko 'eku 'eke pe 'a'aku ke fai mai, na'e 'osi tali foki e 'ū fehu'i ko eni kae hangē 'oku toe fakamafana pe ke toe 'omai, kapau na'a tau hoko atu he hopo te tau mo'ua lahi 'aupito.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini Sea pe ko fē Kupu'i Lao.

'Eiki Palēmia: 'I he ngāue na'a ke hanga 'o fale'i ki he Pule'anga ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko fē Kupu'i Lao he Konisitūtone 'oku ne 'oange e ngofua ke nau totongi e silini pea talamai ia 'oku *confidential* mei he tukuhau e kakai. Ko 'etau talanoa ko eni 'oku tau hoha'a kātoa pe ki he fehūfaki holo 'a e pa'angá mo e ngaahi fakahoko e fatongia ko ia ta'emuimui ki he lao. Ko e lao eni na'a ku 'osi lau atu "ko ha pa'anga ke totongi kuo pau ke lipooti".

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko e ki'i fakatonutonu ia Sea 'oku tonu pe ke tau tokanga ki he 'etau 'eke ha mo'ua 'a e fonua tupu mei ha ngaahi ngāue 'oku tau pehē na'a tau kau ai. Na'a tau feinga ke fakasi'isi'i e mole 'a e Pule'angá 'i he faitu'utu'uni ko e 'uhinga pe ko e anga pe ia 'o e ngāue 'i ai e taimi 'e fai ai 'a e faitu'utu'uni pea 'oku 'i ai e taimi ke fakalelei'i ai e faitu'utu'uni 'oku pehē pe.

Tukuaki'i Tongatapu 7 na'e kaiha'a Pule'anga mei he pa'anga tukuhau kakai

Paula Piveni Piukala: Ke u fakatonutonu 'a e fakasi'isi'i ko eni 'oku talanoa ki ai e Palēmia. 'I he hopó Sea na'a ku lau atu e kakano e hopo. Na'e pehē he Fakamaau 'oku 'ikai ke ai ha sino fakalao he ko e *contract* na'e *sign* ai 'a e...

<003>

Taimi: 1420-1425

Paula Piveni Piukala: .. na'e 'ikai ke fakalao hona sinó pea na'e tuku mai ke 'oange ha 'uhinga lelei ko e hā e 'uhinga 'oku na kau ai he hopó.

'Eiki Palēmia: Sea te tau fakamaau'i...

Paula Piveni Piukala: Pea talamai leva ia 'e ia ko 'ene hanga 'o fakasi'isi'i 'aki 'enau kaiha'a fakapoto mei he tukuhau.

'Eiki Palēmia: Ko e kaiha'a e taimi ko ia 'oku ke holomui ai mei ha *agreement* na'e *sign* ki ia pea mole leva ai 'a e fonua ko e 'uhinga.

Paula Piveni Piukala: Ke *sign* ha putu'itevolo ha *agreement* talamai 'e he fakamaau 'oku 'ikai ke 'i ai ha kautaha fakalao pehē.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ko ho'o fai tu'utu'uni 'o tokoni ke tau lava holomui mei he *international agreement* 'o mole ai e fonua, 'o mole ai e tukuhau 'a e fonua ko ho'o ngāue mo e fa'ahinga fakakaukau ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e kautaha ko ia ko ē na'e *sign* ko e *PGA Pacific Game Association*. Kumi ki he *Labour and Commerce* 'ikai ke 'i ai ha kautaha pehē ia.

'Eiki Palēmia: Ke pehē ko e hā na'e faka'ilo ai tautolu.

Paula Piveni Piukala: Lolotonga ko ia Sea na'e 'i ai pē kautaha fakalao ko e *TASANOC*.

'Eiki Palēmia: Ko e hā e me'a na'e faka'ilo ai e Pule'anga Fakafofonga? Ko e 'uhinga 'oku hala.

Paula Piveni Piukala: Na'e 'ikai tali 'e he fakamaau 'a e faka'ilo ko eni Sea.

'Eiki Palēmia: Na'e faka'ilo.

Paula Piveni Piukala: Sea ...

'Eiki Palēmia: Ko e hā?

Paula Piveni Piukala: Ko u fokotu'u atu 'omai e tu'utu'uni 'a e fakamaau he 'oku ou ma'u e tu'utu'uni ko ia Sea ke fakatonutonu 'aki 'a e kaiha'a he tukupau e fonua.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku ke tukuaki'i 'oku mau kaiha'a?

Paula Piveni Piukala: *Yes ..*

'Eiki Palēmia: 'I he fale ni? Sea 'oku lāunga'i atu eni.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou tukuaki'i nau kaiha'asi fakapoto 'a e tukupau e fonua.

Lāunga'i Palēmia Tongatapu 7 ko e tukuaki'i Pule'anga nau kaiha'a mei he pa'anga tukupau kakai

'Eiki Palēmia: Lāunga atu ko e 'uhinga 'oku ke hanga 'o tukuaki'i mautolu 'oku mau kaiha'a.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku a'u pē ki he'ene 'Afio 'oku ne Tō folofola mai

'Eiki Sea: Mo me'a tahataha mai, mo me'a tahataha mai.

Paula Piveni Piukala: ... he me'a ko eni. Hā e me'a 'oku fakapulipuli ai.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ko eni 'oku lāunga'i koe 'e he 'Eiki Palēmia. Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: ... (mate maika)...

Paula Piveni Piukala: 'Oku mou kaiha'a, ta'efakalao.

'Eiki Palēmia: Sai pē he ko ena kuo 'osi lāunga'i koe ke ke toki 'alu 'o tala 'emau kaiha'a.

Paula Piveni Piukala: A'u ē ki he 'Ene 'Afio 'oku ne fakahoko mai ko e hā 'oku fakapulipuli ai hono fakatau e vakapuna. Hā 'oku fakapulipuli ai e me'a ko eni. 'Omai he ko e tukupau 'a e kakai 'oku 'ikai ko ha tukupau koini.

'Eiki Palēmia: ... kae tuku ā e fakafalala holo. 'Ai ha'o poini ke ngali ko e Fakafofonga koe.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku poini eni 'oku mou kaiha'asi e tukuhau 'a e kakai.

'Eiki Palēmia: Sai he ko ena 'oku 'oatu ke ke toki 'alu 'o fakamatala. Toki 'alu 'o fakamatala pē ko ho'o mo'oni pē ko ho'o loi. Ko e hā leva ia? 'Alu.

Paula Piveni Piukala: Sea te'eki ai ke ne 'omai ha lao 'oku fakamafai'i ia ke ne 'ave fakapulipuli ha pa'anga 'o *settle* 'aki ha hopo 'i tu'a.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 kātaki.

Paula Piveni Piukala: Te'eki ke ne 'omai ha lao.

'Eiki Palēmia: Ke ke fakahoko atu mu'a Sea ki ai

'Eiki Sea: 'Osi mahino kia au ho'o poini Tongatapu 7 pea ko ē 'oku lāunga'i koe 'e he 'Eiki Palēmia.

Paula Piveni Piukala: Fai e me'a ia ko ia Sea 'oku 'ikai ko ha poini ia. Ko 'eku 'omai 'e au e le'o 'o e kakai..

'Eiki Palēmia: 'Ikai 'oku fu'u lahi pē ho'o ta'efaka'apa'apa 'oku tonu pē ke toe ako'i pē koe.

Paula Piveni Piukala: Ko e fatongia 'o e motu'a ni na'a ku fuakava ki ai.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke 'uhinga ho'o kaikaila 'au ke tonu ai ho'o poini.

Lord Tu'iha'angana: Sea fakatonutonu atu. Sea 'ai mu'a 'o pukepuke mai hotau Fale ke ngali 'oku 'i ai e ...

'Eiki Palēmia: Ko ia 'oku hangē 'oku tukuange ke fa'iteliha pē 'ene kakai.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Ko e me'a ko ia na feme'a'aki 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia 'a eni ko ē 'oku fa'a 'oatu ma'u pē 'e he Hou'eiki. Ko e ngaahi me'a 'oku fai ha feme'a'aki ki ai 'oku 'ikai. Ko e si'i me'a 'a e Hou'eiki ka na feme'a'aki ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e me'a ki ai. Kae fakatonutonu pea mou ō lēlea fakalelei pē he 'oku me'a homau telinga he longoa'a.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki, ko u kole 'e au.

'Eiki Palēmia: 'Oku mo'oni e Nōpele 'oku 'osi me'a foki 'a 'Eua 11 ko u kole fakamolemole atu au ki he Hou'eiki Nōpele he ki'i hoha'a 'a e ngaahi fakamatala. Pea ko e 'uhinga pē ia ko e ngaahi poini ko ia na'e 'omai, ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke a'u ki ha tu'unga ta'efaka'apa'apa pehē. Kole fakamolemole atu kau Nōpele mo e kau Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Pea kapau na'a nau 'omai e fakamatala totonú ki Fale ni 'ikai ke tau longoa'a tautolu. Ko e 'uhinga ia 'etau 'i heni ke tau ō mai 'o malu'i e tukuhau e fonua fakatatau ki hotau fatongia 'oku tau fuakava ki ai he Konisitūtone pea mo e Tohi Tu'utu'uni 'a e Fale ni.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakatonutonu ē. Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea, kātaki Fakafofonga. Tonu 'aupito 'aupito e me'a 'oku ke 'omai 'Eua 11 na'a ke me'a hake 'o me'a ki he Seá ke mo feme'a'aki i ai haku taimi pea ko eni 'oku ke 'omai. Ko 'eku fakatonutonu Tongatapu 7, 'omai e me'a ko ia ki he Falé pea ke me'a hake 'o me'a fakalelei 'i he Fale ni. Koe'uhi 'oku kau mo au ho 'ohovale he me'a ko ena 'oku ke me'a hake he 'aho ni ka na'e 'ikai ke kau ia he feme'a'aki 'Eiki Sea. Kae mahalo pē 'oku māfana 'a e Fakafofonga Fika 7 'o ne 'ohake pea ko 'eku fakatonutonu ia. Hoko atu Tongatapu 7 ke ke fakamolemole mu'a. 'Oua te ke fu'u kaila le'olahi koe he 'ikai ke mahae hotau fale hūfanga he fakatapu ka 'e mahae hoku telinga 'o'oku. Fakamolemole ki he Feitu'ú na. Pea 'omai lelei pē ho'o fekau 'au ki he Fale ni, pea mou tokanga ki ho'omou tefito'i fakahifo me'a lea he Fale ni. He kuo fakatokanga'i 'e he kakai pea hanga leva 'e he kakai 'o faka'aonga'i e ngaahi lea ko ia. 'I ai e fo'i lea 'e taha 'oku ngāue'aki kimu'a ...

Paula Piveni Piukala: Sea kapau 'oku 'ikai ke mo tokanga kimoua ki hono tālanga'i ke malu e tukuhau. Me'a moua 'o toka tuku mai e Fale ni ia ke mau talanoa'i 'emautolu he 'oku ai homau fatongia 'oku 'omai 'e he Konisitūtone ke mau

Lord Tu'ilakepa: Me'eme'a lelei pe.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ke u ki'i fakahoha'a atu.

Lord Tu'ilakepa: Na'e ai e pa'anga na'e 'ave ki he akó na'e kau e Feitu'ú na ai ko e tukuhau ia 'a e fonua. Ko fē ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e me'a ia 'oku ui ko e ta'ema'usia.

Lord Tu'ilakepa: 'a e Feitu' na ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku fakamole e ngāue ko ia ka 'oku fakamole lahi ange.

Lord Tu'ilakepa: 'A hai? 'A koe mo e foha Palēmia.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku poiní ia. 'Oku 'ikai ke ke a'usia 'e koe 'a e me'a ko eni 'oku te u talanoa au ki ai...

Vaea Taione: Sea ko 'eku ki'i fehu'i pe eni ia 'a'aku Sea.

<004>

Taimi: 1425-1430

Lord Tu'ilakepa: ... ko e fu'u pa'anga mole ia he fonua ni.

'Eiki Sea: Tokoni Palēmia.

Lord Tu'ilakepa: Tukuhau e fonua.

Paula Piveni Piukala: Toki 'omai 'e moutolu ho'omou fehu'i ia ki he ...

Lord Tu'ilakepa: 'Oku tatau tofu pē mo e ...

Paula Piveni Piukala: Minisitā Pa’anga ke ne ‘omai ‘e ia e me’a ...

'Eiki Sea: Hou’eiki mo me’a hifo ki lalo ko e ‘Eiki Tokoni Palēmia te u tuku e taimi ki ai. Me’a hifo ki lalo ‘Eiki Fakafofonga Nōpele. Tongatapu 8. ‘E Hou’eiki te u faka’atā atu e taimi ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Lord Tu’ilakepa: ... (*kovi e ongo*) ...

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Lord Tu’ilakepa: Ko e hiva fiha, 9000? Ke totongi ...?

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na ...

Lord Tu’ilakepa: Ki he Fakafofonga ko eni, ka na’e ‘ikai te ne totongi ...

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke ke a’usia ai e me’a ko ia tangutu ki lalo ‘alu koe ‘o ...

Lord Tu’ilakepa: ‘Omai e fakamatala ko ia ke mo’oni pē na’a ke ngāue mo’oni ‘aki e tukuhau e fonua pē ‘ikai.

Vaea Taione: 400000 ko e na’e to’o.

Tui Pule’anga ke ngaue’aki ma’u pē Konisitūtone ke tataki ngāue Fale & faka’apa’apa’i ngāue Fale

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea 'Eiki Sea. ‘I he fai ko eni ‘a e ‘ū fehu’ia ‘o e ‘ū fatongia ko eni ‘oku fai 'Eiki Sea ko u tui totonu ke tau foki ma’u pē ki he Konisitūtone. ‘I he kupu 51 kupu (1) ‘oku ne talamai ko e Mafai Pule ‘o e fonua ni ‘oku ‘i he Kapineta ia, Mafai Pule ‘o e fonua ni ‘oku ‘i he Kapineta ia toki fai ai ‘i loto ‘a e taliui ko ē ki he Fale Alea. Pea ‘oku talamai ‘i he kupu 51 kupu (5) ‘Eiki Sea ‘e lipooti fakata’u ‘a e Minisitā pea mo ‘ene ngaahi palanī kuo ‘osi fakahinohino mai pē kitautolu ‘e he Konisitūtone e me’a ke tau muimui ai 'Eiki Sea.

Ko ia ‘oku ou pehē 'Eiki Sea tuku mu’a e ‘ū me’a ko ē tau fou ‘i he me’a ‘oku talamai ‘e he Konisitūtone pea mo e Tu’utu’uni Ngāue ho Falé ko u tui ‘e maau ange ai e ngāue ‘oku tau fakahoko kuo hangē ia ha kauleka ‘etau, ‘a e feme’a’aki e Fale ni ‘Eiki Sea kuo tuki e tēpile ko e hā si’a hia ‘a e tēpile. Ko e hā ha’ane hia kuo tuki ai?

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fakamālō atu ki he ki he *DPM* ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e hā hono kovi ‘o e lēlea lelei?

Paula Piveni Piukala: Hono ‘omai e *issue* ko eni ke tau talanoa maama ai he funga tēpile.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 na’e ‘ikai ke u faka’atā atu ho taimi.

Paula Piveni Piukala: Te u lau atu e Konisitūtone.

'Eiki Sea: Ko e me'a eni e 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea koe'uhí ke, ke ki'i faka'apa'apa mu'a, faka'apa'apa'i he 'oku 'i ai pē mo e kakai heni mo e tangata, 'oua 'e fu'u 'ai fa'ifa'iteliha pē ha taha ia hotau Fale. Mālō 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie 'omai e *issue* ko eni ke tokanga ki ai e Fale ni kupu 30, kupu 31 e Konisitūtone Sea he 'oku hala 'a e fakafōtunga mai 'e he Tokoni Palēmia ko e Mafai, Mafai Pule e fonua ni 'oku 'i he Kapineti. 'E Sea ko e 'uhinga ia e fo'i lea ko e *Executive* ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e me'a ia 'oku tohi ko e me'a ia 'oku tohi hinehina mo 'uli'uli 'i he kupu 51 kupu (1) 'o e Konisitūtone 'Eiki Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Kupu 30 Sea tau talanoa ai leva he *issue* ko eni ke vete he ko u 'ilo ta ko e me'a ia 'oku nau fakafetau ai ki he 'Ene 'Afio ko e fo'i ma'uhala ko ia. Kupu 30 'oku pehē ko e anga 'o e fai 'a e Pule 'o e fonua ni. Ko e Pule'anga Fakatu'i Faka-Konisitūtone.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea, fakatonutonu Fakafofonga.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko 'ene pehē ko ē 'oku fakafetau 'a e tafa'aki ko eni ki he 'Ene 'Afio. 'Oku 'ikai ke ai ha fakafetau pea kapau 'oku ne pehē 'o, ke 'oku ou tui 'e sai'ia pē 'a Tokomololo ia mo me'a 'o fili 'ia koe 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke tau toe 'ai ke pehē ...

Paula Piveni Piukala: Sea talanoa mai he poini tuku e talanoa ia he fili kia au ia ko e mahu'inga ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Ka au ke pule'i lelei e fonua ni.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ke tuku ho'o fa'a 'ai pehē mo e ta'efaka'apa'apa.

Paula Piveni Piukala: Talanoa mai koe he poini tuku ho'o talanoa mai koe 'i Tokomololo mo e fili.

'Eiki Palēmia: Ko e poini eni e kupu 51 ke ke me'a hifo ki ai kupu 51 tuku ke u lau atu. Ko eni ko hono 'oatu pē ka ke filifili pē koe ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga ē 'oku ma'uhala ai e Pule'anga 'i he'enau fakakaukau ke nau *ignore* 'a e ngaahi Tō Folofola kuo 'omai mei he 'Ene 'Afio.

'Eiki Palēmia: Kupu 51 kupu (1) kuo pau ke 'i he Kapineti 'a e ...

Paula Piveni Piukala: Kupu 30 'e Sea.

'Eiki Palēmia: Mafai Pule 'o e fonua. 'A ia kuo pau ke nau ma'u 'a e ngofua 'a e ngafa 'o e fengāue'aki fakataha mo e taliui ki he Fale Alea.

Paula Piveni Piukala: Sio ko e ma'uhala ē Sea.

'Eiki Palēmia: Ko ē.

Paula Piveni Piukala: Sio ko e ma'uhala ē.

'Eiki Palēmia: Ko u kei ...

Paula Piveni Piukala: 'E he Mafai Pule manatu'i ko e fo'i fakalea. Ko e fo'i fakalea Sea.

'Eiki Palēmia: Fakahalaki ā 'e koe 'a 'etau Konisitūtone na'a ke fa'a lea ke tau tali angi ki ai ...

Paula Piveni Piukala: 'I he *Executive Authority, Executive Authority* ko hono *execute* 'a e ngāue 'oku tali 'e he Fale ni. Patiseti kupu 19 kupu 78.

'Eiki Palēmia: 'Io mālō 'aupito *Constitution* ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko e anga hono fai e pule, kupu 30 Sea.

<005>

Taimi: 1430–1435

Paula Piveni Piukala: ... kupu 30 Sea 'oku feima'u ke fakama'ala'ala e fo'i me'a ko ení

'Eiki Palēmia: Tuku ā e Konisitūtoné ia kae fai'aki pe ho'o kaikailá

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia

Paula Piveni Piukala: Sea, fiema'u ke faka'ala'ala

Kole 'Eiki Sea ke tauhi ngeia mo e molumalu Fale Alea

'Eiki Sea: Tongatapu 7 mo me'a hifo ki lalo. Ko 'etau founga ngāué 'oku hā mahino pe he Tohi Tu'utu'uní. Ko e taimi ko ē 'oku faka'atā atu ai 'e he Seá ke mo me'á ko e tokotaha pe ko iá 'oku me'á. 'Oku 'ikai ke mo fakafekiki moua pe fai e me'a ko eni 'okú mo anga maheni ki ai he 'aho ní, te u ta'ofi ia he taimí ni. Taimi ko ē 'oku mou lea aí mou me'a faka'apa'apa, 'osi e taimi e Fakafofonga ko ē, 'omai e poini e Fakafofonga ko ē. 'Oku 'ikai ke fai ha fekaila'aki holo.

'Oku 'ikai ko ha feitu'u eni ke fai ai e me'a ko ení, mou ngāue'aki e lea faka'apa'apa, mou ngāue'aki e taimi 'oku tuku atú pea 'omai ho'omou poiní, 'osi tangutu ki lalo. Me'a hake e tokotaha ko ē 'omai 'ene poini, ko e founga ia Fale Aleá. 'Oku 'ikai ke tau ha'u tautolu ki heni 'o mo fekaila'aki moua pea 'ikai ke 'ilo 'e he *Hansard* pe ko e hā 'enau me'a 'e hikí he kuo kaikaila e toko 3 mo e toko 4 pea 'oku 'ikai ke tau 'ilo pe ko hai ko ā na'e faka'atā atu 'e he Seá ke mo me'a mai ki he Falé.

Tau foki ki he'etau founga ngāué Hou'eiki, tauhi e molumalu e Falé, me'a tahataha mai. Kapau 'oku fakamalanga 'a Tongatapu 7 tali e Palēmiá. Kapau 'oku 'i ai ha fakatonutonu me'a hifo

ki lalo e fakamalangá ‘omai e fakatonutonú.

‘Eiki Palēmia: Sea ko ‘eku faingamālie pe foki ‘oku eni ia Sea he kuo ‘osi he kuo ‘osi ‘a 11 ia. Ko e ‘uhingá ko e fakahokohoko ‘etau

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku

‘Eiki Palēmia: ‘Osi ‘ene miniti ‘ana ia ‘e 20 ka ‘oku sai pe!

Kole ‘Eua 11 ‘omai he Pule’anga Lipooti Fakata’u ‘oku toe ke fakahū mai ki Fale Alea

Taniela Fusimālohi: ‘Io ‘oku te’eki ai ke ‘osi ia ka ko ‘eku kolé eni. Ko u kole pe mu’a ki he ‘Eiki Palēmiá ko e lipooti ‘e 10 ko ē na’á ku lave ai ‘oku toé ke ‘omai mu’a he māhiná ni pe kae *up-to-date* ‘etau taliú.

‘Eiki Palēmia: Sai ke toki ‘omai ia Sea kae fai ha sio ki ai Sea

Taniela Fusimālohi: Pea ko hono 2 ‘oku ‘i ai leva e lipooti ‘e 27 ki he ta’u fakapa’anga ko eni 23/24 ke feinga pe mu’a Pule’angá ke ‘omai mo ia ‘i he māhiná ni ke fai mo mau lau ia ‘emautolu. Ko fē faingamālie vave taha he ta’ú ni ke tau talanoa ai ki ai pea ‘oku ou tui te u fiemālie au he ‘ikai ke u toe talanoa au ki ha me’a pehē he ta’u kaha’ú

‘Eiki Palēmia: Mālō

Taniela Fusimālohi: Ko e kolé pe ia ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: Pea tuku atu pe ke fai e sio ki ai ke ‘omai e lisi ko eni ‘a e

‘Eiki Sea: Hou’eiki kau ia ‘ia koe ‘e ‘Eua 11 ko e miniti ‘e 10 ‘oku tuku atú, tuku mai e poini ‘oku mu’omu’á hangē ko e me’a ko ena ‘okú ke kolé. ‘Oua tau tātā mai he ‘ū me’a noa’iá pea ‘osi ko ē ho taimí peá ke toki kole mai, ‘o ko e me’a ē na’á ku fiema’u ke u kolé tu’a taimí ia. Tau nofo ma’u he miniti ‘e 10, ko e miniti ‘e 10 ko ē ‘oku tuku atú, ngāue’aki ia ke ‘omai ho’o poiní pe ko ho’o fehu’í pea ngata ai.

‘Oua te mou fa’a anga’aki ke ‘osi homou taimí pea mou toe kole mai, ‘o na’e ngalo ia ke ‘ohake e hā mo e hā mo e hā pea ko eni ‘oku toe tākaki atu mo e fehu’i mo e fehu’i. Tau ngāue ‘aonga’aki e taimí Hou’eiki ‘e ‘osi pe efiāfi ni ‘oku te’eki ke ‘osi ‘etau ‘asenitá pea ko ē ‘oku kei toe e kau Fakafofonga ‘e 5 ‘i he ngaahi me’a makehe ko ena ne u vahe atu he ‘asenita ko eni he efiāfi ni he 2. Taimí eni e Palēmiá tuku atu ho miniti ‘e 10, tuku kakato mai ho’o ngaahi fiema’ú mo ho ngaahi tali mo e me’a kotoa ‘i loto he miniti ‘e 10. Ko ‘ene hili pe ia kapau ‘oku ‘i ai ha tali kau Fakafofongá te u faka’atā atu pea toki hoko hake leva ki he Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’ú ke tali mai

‘Eiki Palēmia: Sea ko u fakamālō atu, ‘i he’eku mahu’inga’ia ko eni ‘i he me’a ‘okú ke me’a ki aí ke tau foki ki he ‘asenitá te u pelulā atu pe au ia hē. Tuku pe ā kuo ‘osi lahi pe feme’a’akí Sea, mālō ‘aupito

‘Eiki Sea: Mālō ‘oku fakafoki mai ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘ene taimí. Tongatapu 5 na’e kole taimi ko eni ‘oku lolotonga mama’o meí he Falé. Hoko haké ko Nōpele Vava’ú.

Fakafoki Nopele fika 2 Vava'u 'ene tokanga ki he 'isiu fekau'aki mo e mamata tofua'a

Lord Tu'ilakepa: Tapu pe mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pe mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu atu ki he kau Fakafofongá ka e 'uma'ā e Hou'eiki Nōpelé, kakai e fonuá 'Eiki Sea.

Sea, mālō pe ho'omou laumālie, me'a mai pe e kakaí 'oku 'i ai pe me'a 'oku fai ai e māfana e Falé ka ko e tu'unga pe 'oku a'u pe ki ai 'etau feme'a'akí. 'Eiki Sea ko u tu'u pe 'a'aku ia koe'uhí ko 'aneafi ko u fakamālō atu ki he Fakafofonga 'Euá ki'i fakamaama mai 'aneafi he me'a na'e hoko 'aneafi. 'Eiki Minisitā, ko e fo'i pe ne u ongo'i lahi taha 'aneafi 'Eiki Minisitā ho'o me'a mai 'oku ta'emo'oni, ta'emo'oni, ko 'eku fanongo talanoa, fu'u ongo 'aupito 'aupito kiate au.

Me'apango pe ko u tui ko 'eku ha'u pe 'o 'uluaki fakahoko atu ki he Feitu'u na. Pea 'i he 'ahó ni ko u, na u 'alu au 'o 'omai e tohi, maau kotoa e tohi ko iá, maau mo e 'ū me'a peá ke toki me'a pe ki he Palēmiá ko u 'osi *forward* atu ki ai, 'i ai mo e 'ū kapekape 'a e kau *skipper* ki he kau muli ko ení. Ko u fanongo pe 'anenai he ongoongó ...

<006>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu'ilakepa: ... ko u fanongo pe 'anenai he ongoongo pea ko u pehē ke fe'unga 'Eiki Sea. Sea na'a ke tali ke u paaki kotoa e 'u me'a ko 'eni na'a ku ma'u. Pea kuo vai hoku loto he sio ki he fofonga e kau Fakafofonga Vava'u me'a 'i he tēpile. Ko u kehe kae kehe pe kuo a'u atu ki he tēpile na ke mou mea'i 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e vahefonua. Ka 'oku tau tui kotoa 'e fai e tokanga ki ai.

Ko u toki vakai hifo ki he tohi ko ē 'a e *CEO* 'osi fai hono liliu faka-Tonga koe'uhi ko 'etau Tu'utu'uni, fou pe he 'etau founa. Ko e ki'i motu'a 'amautolu mei motu 'e Minisitā ko e me'a pe ke ke mea'i 'ikai ke u tokanga au ki he hopo mo e kau pālangi, ko e faka'ilo 'e he kau pālangi 'oku 'ikai ke u tui au ki he faka'ilo 'a e kau mulí. 'Oku ou tokanga pe au ki he mātu'a Tonga na'a mau talanoa mo nautolu 'o fekau'aki mo e talanoa ko u fai.

Pea ko hono faka'osi pē Minisitā kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na koe'uhi pe ko e me'a na'e hoko 'aneafi mālō e ma'u faingamālie Sea.

'Eiki Sea: Sea 'Eiki Minisitā Takimamata

'Eiki Minisitā Takimamata: 'Io tapu mo e Feitu'u na pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale, ko e ko u 'osi kole fakamolemole ki he Fakafofonga. Ka ko e, ko e me'a ko ē 'oku ne 'omai 'a ka ko u tui ko e feitu'u pe eni ia ke fakamahino ai. Ka ko u fakamolemole na'a faifai 'oku kehekehe 'a e me'a ko ē 'oku ou, 'oku ou tali 'oku ou 'oatu 'e au mo e me'a 'oku 'oange 'e he kakai 'oku makatu'unga mei ai 'ene, 'a e lāunga.

'Oku 'i ai e feitu'u ia Sea ke fai ki ai e lāunga ia ko ia pea 'oku 'ikai ke u toe fie 'oku ou kole fakamolemole mo au ia mei he Potungāue ko 'emau tūkingata 'oku fai he na'a mau toki tukuatu e *press release* 'a e Potungāue he 'aho ni, ko e feinga pe ke fakamahino. Ka ko hono

mo'oní 'oku, 'oku ou kole fakamolemole pe au ki he Fakafofonga Nōpele pea hangē pe ko 'ene me'á. Tuku mai ke mau fai ha ngāue ki ai pea tau fengāue'aki kae lava ke faka'osi 'a e ngāue ko ení pea hangē pe ko 'eku lave 'anenai 'oku, ko e 'aho ni kuo vela hotau Falé he ngaahi māfana.

Ka ko u tui ko e faito'o pe 'ona ko 'etau fefakamolemole'aki pea tau talanoa'i fakalelei kae lava ke a'usia e ngaahi taumu'a mālō Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 7 me'a mai.

Tokanga Tongatapu 7 ki he 'isiu 'o e pule lelei 'i he'ene fakafelave'i mo e kuu 51 Konisitutone

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu pea mo e kau Mēmipa. Sea mole ke mama'o 'oku ou 'omai ha ngaahi me'a fakafo'ituitui ki he Fale ni. Ko e mahu'inga mo e mafatukituki ki he motu'a ni hono 'omai e ngaahi 'isiu faka-governance. He 'oku tui e motu'a ni ka tonu hono pule'i 'a e fu'u fa'unga 'oku ai e tukuhau e fonuá, 'e inu melie ai e kakai e fonua. Tatau ai pē pe ko fē vāhenga 'oku ke ha'u 'o fakafofonga'i mai ki Fale ni.

Ke tau 'unu'unu mu'a Sea ki ha fa'ahinga peletifoomu 'oku tau talanoa he maama 'o e akó mo e lotú. Tuku e 'ai ke 'ai ke fakavahavaha'a 'ai ke fe'itangaki he me'a ko eni. 'Oku ou lave pe au ki he 'u 'isiu ko eni Sea he ko e 'uhinga na'a ku ma'u he 'osi 'aneafi, falala'anga. Pea ko e 'isiu ko eni na'e *raise* ia 'i Fale ni lolotonga e patiseti.

Pe 'oku 'i ai ha tokateu 'a e Pule'anga ke fakahū ha silini ki he *TDB*, *Tonga Development Bank*. Koe'uhi na'a nau a'u ki he tu'unga na'e 'ikai ke toe fakangofua e noó. Na'a ko 'enau tali ko ia na'e fai 'i Fale ni Sea, na'a nau talamai, 'ikai. 'Aho ni kuo 'osi fakahū e silini ki ai 'oku ko 'eku hoha'a pe 'a'aku Sea. 'Ikai ke u 'oku ou loto au ke fakahū e silini ki ai he 'uhinga kae lava ke ngāue e fu'u *machinery* ko ia ke nō e kakai. Ka ko u loto au ke fakamā'opo'opo mai e founa mo e feitu'u mo e Lao na'a ne 'oange e ngofua ko ení 'ikai ke 'omai ki Fale ni.

Ko e 'u 'isiu ko eni ko u 'ohake Sea, nofo pe au he *governance*. 'Ikai ke u tokanga au pe ko e hā 'enau me'a 'oku pe 'oku tonu hono fakalele e sipoti. Pe 'oku tonu hono *host* e *Forum* tokanga au ki he fo'i *governance mechanism* ko e ko ē 'oku nau ngāue'aki ha e 'uhinga 'oku tau hahaka ai. Ko eni 'oku 'omai mei he kau Fakafofonga e mahu'inga ke 'i ai 'a e tāmata afi, ngaahi loli tāmata afi.

Mahu'inga ke fai ha tau ngāue ki he'etau veve, ko e vevé Sea ko e *public convenient* ia 'a e fonua feitu'u ia 'oku 'ave ki ai

<007>

Taimi: 1440-1445

Paula Piveni Piukala: ... 'etau *waste*, tau ngā'oto'ota, tau 'ilo lelei pe kapau he 'ikai ke tau tokanga'i e me'a ko ia, tōnounou fakapa'anga ē, tōnounou fakapa'anga ē kae 'i ai pe pa'anga ia he ngaahi langa ngāue ko eni 'ikai ke 'ilo ki ai, 'ikai ke ...ko 'eku ongo'i ko hono tataki Sea na'a ko e 'uhinga eni 'oku nau 'uhinga ai 'oku nau fai pehē ai ko e ma'uhala hono fakatonulea'i 'o e Kupu 51(1). 'Oku 'ikai ko e Mafai Pule 'oku 'i he Palēmia pea mo e Kapineti Sea. Ko e *Executive* ko ia 'oku talanoa ki ai 'a e kupu ko ia.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Ko e fakahoko ngāue 'a e me'a 'oku tali mei Fale ni.

'Eiki Palēmia: Ki'i fakatonutonu atu pe pea ke 'ohake 'a e Kupu 51

'Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7, me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'A ia na'a ke me'a'aki foki ko e pule ko e fakahoko fatongia, ka ko e neongo ko e fo'i lea 'e taha na'a ke ngāue'aki ka te ne lava 'e ia 'o liliu 'a e 'uhinga ko ē ho'o me'a. Ko e me'a ia na'a ku 'uhinga ke fakatonutonu ke ngāue'aki pe me'a 'oku 'asi he Konisitūtone 'oua te tau toe *interpret* 'etautolu pe tau toe hanga 'etautolu 'o ngāue'aki ha lea kehe, tau nofo pe he Konisitūtone.

Ka ko e me'a faka'osi pe Fakafofonga 'osi ē ho'o talafulu'i 'a Ha'apai 13 fekau'aki mo e kole mai ki he tāmāte afi mo e me'a ko eni 'oku ke toe nofo pe 'o talanoa mai ki ai. Ko 'eku 'uhinga 'osi ē ho'o 'ita hē pea 'osi ko ia pea ke toe ha'u pe koe 'o ngāue'aki e me'a tatau pe mālō.

Paula Piveni Piukala: Ke u ki'i fakatonutonu pe fekau'aki mo e fo'i *statement* pe ko eni na'a ne toki 'ai fakamauiumi mai, ka u toki hoko atu au ki he lao ko eni ko u talanoa ai Sea. Ko 'eku talanoá 'a e 'ikai ke 'omai 'a e langa ngāue 'a e fonua ki Fale ni ke tau hanga 'o fuatautau fē me'a 'oku mu'omu'a ki he lelei 'a e fonua.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e hā 'a e fakatonutonu, na'e hala 'eku pehē atu na'a ke tafulu'i.

Paula Piveni Piukala: 'Anefē ia Sea.

'Eiki Palēmia: Na'e hala, na'e hala 'oku ke fakatonutonu ai na'a ke tafulu'i 'a Ha'apai 13 'i he'ene fakahoko mai 'oku fiema'u 'a e tāmāte afi 'i Foa. 'Oku hala nai ia 'oku ke fakatonutonu ai?

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku hala 'ene tukuaki'i 'oku ou kole 'a e tāmāte afi. Ko e hala ia.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e hala 'o kapau.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele, Fakafofonga Tongatapu 7 pea mo e 'Eiki Palēmia ko e toki 'osi eni 'eku kole atu ke tau tauhi e molumalu e Falé mo me'a tahataha mai kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku fakatonutonu, faka'ilonga mai ki he Seá pea mo manatu'i Hou'eiki ko e fakamalanga 'i Fale Alea 'oku fai mai kia au ki he Seá. 'Oku 'ikai ke mo fepōtalanoa'aki moutolu 'ia moutolu. Ko e fakamalanga ki he Sea ko au 'oku ou fakafofonga'i 'Ene 'Afio pea mo e kakai e fonua. Ko ho'omou fakamalanga mai kia au, 'oua 'e 'omai ho'omou me'a fakafo'ituitui tauhi e molumalu e Fale, Fakafofonga 'oku kei toe ho'o miniti 'e ono me'a mai.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Kātaki pe Sea ka u ki'i ...

'Eiki Sea: Kātaki pe Tongatapu 7 ki he 'Eiki Nōpele Vava'u.

Tapou ki he Sea ke ngāue'aki hono mafai ki he talangata'a fakahoko 'i Fale Alea

Lord Tu'ilakepa: Ki'i tokoni atu pe Sea ki he Feitu'u na, fakamolemole pe Feitu'u na. Ko u kole atu ki he Feitu'u na ke ke kamata leva ho ngāue'aki ho fatongia. 'Oua te ke toe akonaki. Ko e tu'o fiha eni ho akonaki mai mo 'emau kei talangata'a, fai mo ke ui mai Tongatapu 7, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Palēmia tolu tu'a.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Lord Tu'ilakepa: He 'ikai pe toe lava e Fale ni 'o tatakai Sea he koe'uhī 'oku kehekehe pe loto ia. 'I ai pe me'angāue 'oku 'oatu pea na'e 'osi fai e *workshop* e Fale ni vilo takai pe me'a tatau pe 'Eiki Sea. Ka ko u fokotu'u atu pe ke fakatokanga'i pe he Feitu'u na mālō 'Eiki Sea.

Poupou Palēmia ke ngāue'aki 'Eiki Sea hono mafai ke tauhi maau Fale Alea

'Eiki Palēmia: Ka u ki'i tokoni atu pe Sea ko e 'uhingá kae toki me'a 'a Tongatapu 7 ia. Ko u tui tatau au mo e Nōpele 'o kapau leva ko ē 'oku a'u ki ha tu'unga 'oku ta'efaka'apa'apa atu tuli, tuli pe koe tatau ai pe pe ko e motu'a ni pe ko ha taha pe. Ko e 'uhinga 'e lava ai 'o foki mai e maau ki ho Fale Sea. Ka ko e 'uhinga pe ia ko e ngaahi fakahihiki hake ngaahi lea 'e ni'ihī, ka 'oku ou poupou ngāue'aki ho mafai pea ta'ofi ke 'oua 'e 'alu tavale holo 'a e feme'a'aki Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Mālō ia Sea kapau kuo maama 'a e Palēmia ke 'oua 'e 'alu tavale holo 'ene feme'a'aki.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 'oua te ke toe lau ki ha taha me'a mai ho poini fakamalanga mai kia au toe ho miniti 'e ono me'a mai.

Tokanga Tongatapu 7 ma'uhala Pule'anga he fakalea Kupu 30 Konisitutone

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, te u hoko atu au Sea ki he me'a ko eni 'oku ou hoha'a ki ai. Ko e 'uhinga ke tau ma'u e mahino tatau kae tuku e fo'i ma'u hala ko eni 'oku ou tui na'e fakahoko mai he Tokoni Palēmia. Ko e Kupu 30 Sea 'oku pehē ni e anga hono fakalea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku te'eki ke lau 'e au e fo'i kupu kuo fakatonutonu ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7 me'a mai Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko u fakatonutonu 'ene pehē ko e ma'u hala 'oku tohi'i hinehina mo 'uli'uli 'e he Konisitūtone...

<003>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Tokoni Palēmia: ... 'oku 'i he Kapineti ia. Ko e hā 'oku ma'u hala ai, 'oku vale ia he lea faka-Tonga?

Tokanga Tongatapu 7 ki ha tataki Sea koe'uhí ko e ngali fepaki tu'u kupu 51 Konisitūtone he lea faka-Pilitania & faka-Tonga

Kapelieli Lanumata: Sea lava pē ke u ki'i ...

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oua te mou faka'ai'ai 'a e kau Fakafofongá, Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Kole pē pē 'e lava ke u ki'i tokoni Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Kapelieli Lanumata: Ko u kole atu au ki he Feitu'ú na ke ke laumālie lelei 'o fai mai homau fakataulamá ko 'etau 'i heni foki ko e fale fa'u lao eni. Mahino lelei 'aupito kiate au 'a e lave 'a e Konisitūtone 'i he lea faka-Tonga 'i he kupu 51(1) mahino 'aupito mo e lave 'a e Konisitūtone ki he kupu 30. Ko e taimi ko ē ko ē 'oku toe hū ai 'a e fakapālangi 'i he kupu 51(1) fakapālangi ko 'ene mahino 'aupito ia kia au. Pea 'oku hangehangē 'oku 'i ai ha ki'i fepaki ia 'i he lea faka-Tongá ki he mafai pule ka ko e mahino 'a e motu'a ni, ko e kupu 30 ko e mahino ia 'oku ou ma'u. Ke ke ki'i tokoni mai 'o fakataulama mai pea ka 'oku ai ha fepaki pea fai ha ngāue ki ai Sea, 'a e me'a ko eni 'oku fai ai 'a e feme'a'aki. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Te u hoko atu pē 'a e fakama'ala'ala 'eku *view* mo 'eku faka'uhinga Sea fekau'aki pea mo e ... He ko e fo'i lea ko ē ko ē ko e 'uhinga foki ia ko e maumau foki ia 'a e si'isi'i 'etau lea Tonga. Ko e mafai ngāue 'oku 'uhinga mai ki ai 'a e kupu 51(1) mafai ngāue *executive*. Nau *execute* 'e me'a 'oku tali mo tu'utu'uni ki ai e Fale ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ko e mafai pule. Mafai pule 'oku 'asi ia he 30 Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea ko e fakatonutonu 'oku pehé ni. Ko e me'a ko eni 'oku tau vilo ai ko e faka'uhinga 'a ia ko e anga eni ia 'a e faka'uhinga ko ē 'a e Fakafofonga Fika 7, ko e faka'uhinga eni 'a e Pule'anga 'oku mau tu'u atu ai. Pea 'oku 'ikai pē Sea te u tui 'e toe fai ha fetaulaki, he ko hono 'uhinga 'e kei taukave pē 'a e tafa'aki ko ē 'i he'ene fakatonutonu pea 'alu atu pē 'i he'ene faka'uhinga ka ko e fatongia 'o e Fale ni ko e fa'u lao. Ko e fatongia 'o e Fakamaau'anga ko hono faka'uhinga'i e lao. Pea 'oku 'i ai pē mo e matapā 'e taha Sea ko e 'omai ha fale'i fakalao pea mei he Kalake mo e kau ngāue fakalao 'a e Fale Alea. Pē ko ha *opinion* fakalao mei tu'a Sea ke tau muimui ki ai.

Mahino 'aupito pē 'a e faka'uhinga 'oku 'i ai 'a e me'a ko e *separation of powers*.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki'i fakatonutonu eni e Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea 'oku mahino 'aupito Sea 'e foki pē ia ki he poini tatau 'e 'ikai pē toe liliu 'a e faka'uhinga ia ko ē 'oku 'oatu 'e he Pule'angá.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu e Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E toe kehe pē pea mo e faka'uhinga ia ko ē 'oku ne 'omai pea he'ikai ke tau toe fetaulaki ka tau hoko atu Sea. Pea ko hono ua, ko e kole ki he Fakafofonga ko e lahi taha Sea 'etau longoa'a ko ē he Fale ni.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u fakatonutonu atu Sea ki he Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: .. ko e ngāue 'a e Fakafofonga Fika 7 ko eni, pea ko e tangata 'oku ... Kole pē ki ai ke ki'i fakamokomoko hifo he 'oku ne te u tāmata'i pē 'e ia 'a e tokotaha kotoa hangē ko e fakatapu Sea 'i he Fale ni. Ka ko u kole ki ai ke fakamolemole, kae tukuange pē mu'a ke 'alu atu pē mu'a 'a e 'a e fakatonutonu.

Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā kuo 'osi ho'o fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Sea *issue* kehe 'aupito 'oku fetakai mai ai e Minisitā. Kia au he 'ikai ke tau lava fa'u lao ta'e te tau lava 'uhinga'i e lao. Ko e 'uhinga 'eku poini ke tau talanoa lelei he me'a ko eni he 'oku ou ongo'i 'oku 'i ai e ma'u hala 'oku 'uhinga ai 'a e 'ikai ke hangē 'oku 'lelei 'a e fononga 'a e Fale ni. Ko e kupu 30, kupu 31 mo e kupu 51 'oku fiema'u ke lau fakataha ia Sea. 'I he fakakaukau eni te u hanga 'o 'oatu he 'oku 'uhinga lelei pē ia. Ko e anga 'o e fai 'o e pule 'o e fonua ni ko e Pule'anga Tu'i faka-Konisitūtone 'i he malumalu 'o 'Ene 'Afio Tu'i ko Tupou VI mo kinautolu 'e hoko kiate ia.

Eiki Tokoni Palēmia: Ki'i fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Sio ko e fo'i levolo 'uluaki fakasisitemi ia Sea.

Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu eni 'e taha ...faka'osi

Eiki Sea: Me'a mai Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'I he kupu 51 'o e Konisitūtone 'oku ai e kupu si'i (5) kupu si'i (1) ē na'e lave ki ai e mafai pule. Pea 'oku talamai leva 'i he kupu si'i (7) ko e mafai pule ko ia, 'oku 'ikai kau ai 'a e mafai 'oku 'i he Tu'i pē ko e Fakataha Tokoni. Ko hona kekekehe ia 'Eiki Sea. 'Oku ou tui ko e ngaahi kupu ia ko ē kimu'a 'oku fakamatala ia ki he me'a kehe 'oku 'ikai 'uhinga ia ki he me'a ko eni 'oku fai ai 'a e feme'a'aki ho Fale he taimi ni Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Fakamālō atu Sea, 'oku mahu'inga ke tau talanoa ke tau maama tatau he *issue* ko eni Sea. Ko e 'uhinga 'eku fakalave 'a e kupu 51 ki he kupu 30 kupu 31 he 'oku 'osi pē kupu 30. Sea kapau te mou hanga 'o fakatokanga'i ko e kupu 30 ko eni ko ia ia na'e 31 kimu'a he liliu 2010. Ko e kupu 31 ko eni ko ia ia na'e 30 kimu'a he liliu he 2010.

<004>

Taimi: 1450-1455

Paula Piveni Piukala: ... 31 ko eni ko ia ia na'e 30 kimu'a he liliu 2010. Ka ko e laumālie eni

‘oku ou hanga ‘o fakatokanga’i Sea. Talamai he kupu 30 ko e anga ‘o e fai e pule ‘o e fonua ni ko e Pule'anga Tu’i Faka-Konisitūtone ‘i he malumalu ‘o Tupou VI mo hono hakó. Ko e anga hono fai ‘o e Pule ‘o e fonua ni vahevahe ia ki he sino lalahi ‘e tolu ‘i he malumalu ‘o e Tu’i Faka-Konisitūtone Tupou VI mo hono hako ke ‘oua ‘e fakakaukau e Kapineti ‘oku nau lēvolo tatau pea mo ‘Ene ‘Afio. Ko e lēvolo ‘uluaki ‘oku ‘omai ia he kupu 30.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Lēvolo ua ‘oku ‘omai ia he kupu 31.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō Sea tapu mo e Feitu'u na. Sea ko u faka'apa'apa ‘aupito au ki he fakamalanga ko eni ‘oku fai ‘e Tongtapu 7. Sea ko e fu’u me’a mahino eni ia ‘oku tau talanoa ki ai ‘e kei pule fakaleveleva pē ‘Ene ‘Afio. Ko e taimi ko eni ‘oku tau ō mai ai ki he Fale ni Sea taimi ko eni ‘oku tau ō mai ai ki he Fale ni Sea te tau to’o mai hotau fatongia ko e Kapineti, Fakafofonga Fale Alea pea mo e kakai ko ia ke tālanga’i ia heni Sea.

Sai kapau te tau toe foki hifo ki ha lēvolo hifo ki lalo ‘oku ‘i ai mo e Pule Mafai ia ‘i he lēvolo e *CEO*. Te tau toe foki hifo ki lalo ai Sea ‘oku ‘i ai e Pule Mafai ia ‘i ‘api ko hoku hoa ko ‘etau toe ‘alu ki ha feitu’u kehe ‘oku ‘i ai e Pule Mafai ia ai ko e ‘ulumotu’a. Sea tau hanga ‘o to’o mai e *context* ko ia ke fakatatau pea mo e Falé mo e lēvolo ‘oku tau ngata ai ‘oku ‘ikai ke ai ha taha ia te ne hanga ‘o faka'ikai’i ‘a e pule fakaleveleva ‘i he *concept* ‘o e me’a ko e fonua. Ko ‘etau talanoa ki Tonga ‘oku ‘i ai hono pule ‘ona pea ko ‘Ene ‘Afio ē ‘Eiki Sea tau ha’u ki he Fale Alea ni Sea ko e Feitu'u na te ke pule fakaleveleva heni ‘i he *context* ‘o Fale Alea. Ka u ka ‘alu ‘o hū ki hoku fale ko hai ‘oku pule fakaleveleva ai ko hoku hoa. Pea ‘oku ui ia ko e Minisitā ‘o e *Home Affairs*.

'Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘osi ho fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea kapau he'ikai ke tau tau ‘omai e me’a ko eni Sea ki he *context* ‘o e feitu’u ‘oku tau ngāue ai Sea te tau fusi mai ‘e pule ha’u e motu’a Faifekau ‘o pule hoku ‘api?

'Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ‘osi ho taimí.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Ikai Sea. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko ‘eku ko ‘eku fakatonutonu Sea he ko e, ko e *issue* ko eni ‘oku tau feme’a’aki ki ai ‘oku pelepelengesi Sea. Pea ‘oku ‘uhinga ‘ene pelepelengesi Sea hangē ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ē e *MOI*, ‘Eiki Palēmia, ‘oku mahino pē kiate kitautolu Sea ‘a e ngaahi lainé ko e faka'uhinga eni ko e poini ‘oku ou faka’amu ke u ‘oatu ki he Feitu'u na Sea mo ho’o fatongia ko e Sea. He ko e tipeiti kotoa pē mo e malanga kotoa pē ‘e ‘oatu Sea ko ‘etau ngāue ko ení ko e politiki ‘oku ‘i ai e ‘asenita ia ‘oku *behind* ai.

‘Oku fakaho’ata atu kitu’a ‘oku tau tālanga’i e Mafai ‘Ene ‘Afio.

Sea ko u kole atu ki he Feitu'u na ke fakatokanga'i mu'a ia 'i ho'o fatongia ko e Sea 'oku 'i ai e 'asenita 'oku 'omai ki heni ko hono 'uhinga ke fai e tālanga ko ení kae 'ata atu 'oku tau fehu'ia e me'a mahino ko eni 'a ē 'oku lolotonga fai ki ai e tālangá. 'Oku mahino 'aupito e Mafai 'oku 'i ai 'Ene 'Afio pea 'oku mahino mo e tu'unga 'oku 'i ai e Pule'anga, Fale Alea ka ko e poiní Sea ko e 'asenita ko eni tautautefito ki he fakamalanga ko eni 'oku toutou 'ohake 'e 7. 'Oku 'i ai 'ene 'asenita ke 'ata atu kitu'a 'oku tau tālanga' i e me'a mahino 'i he fonua ni 'oku pelepelengesi Sea pea ko e malu e fonua ni 'oku 'i he Feitu'u na ia mo e anga ho'o faka'uto'uta e tipeiti ko eni.

Me'a lelei e talanoa maama ka 'oku 'i ai e 'asenita 'oku *behind* pea te u tala atu fakapapau Sea 'i he anga e fakakaukau 'a e motu'a ni tokotaha pē 'oku fakatu'utāmaki pea 'oku totonu ke fakatokanga'i lelei he Feitu'u na he ko e 'osi ange e 'aho 'oku kehe lea ia e haké mo e hifo Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea te u fakatonutonu atu e Minisitā ko eni.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 toe ho'o miniti 'e ua.

Paula Piveni Piukala: Ko e makatu'unga 'etau lave ki he *issue* ko eni Sea ko hono 'ohake mei he Tēpile Pule'anga ko e **Mafai Pule** 'oku 'ia nautolu. Ko e fo'i 'uhinga ia 'etau 'alu ki ai na'e 'ikai ke ai ha taha ia te ne 'eke **Mafai Pule** ko e 'eke 'a e tukuhaú. Ko e 'eke atu e tukupau talamai Mafai Pule nautolu. Ko e 'uhinga ia 'etau lave ki he me'a ko eni Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou 'oku ou fakatonutonu atu he ko hono 'uhinga ko e anga ia ko ē 'ene fakakaukau ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e me'a ko ē 'oku lolotonga lele ai ko ē 'etau tipeiti ki ai pea ko e me'a ko ē nau fokotu'u faka'apa'apa lahi pē ki Tongatapu 7 ko e poiní ia ko 'eku sio ko e vakai 'a e motu'a ni ia ki he anga ko ē 'etau fakalukufua kapau na'e foki mai pē tipeiti ia ki he mafaí ko 'etau faka'uhinga. Pea ko 'etau faka'uhinga ...

<005>

Taimi: 1455–1500

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... pea ko 'etau faka'uhingá pea ngata ai. Ka ko e me'a ko ē 'oku tau hanga ko ē 'o fatu 'i he tipeiti ko ē 'oku tau faí 'i he poini ko ení. Sea 'oku ou fakatokanga atu au 'oku fakatu'utāmaki he 'e ma'u hala ai e kakai e fonuá pea 'e tukuaki'i e Pule'angá ai. 'E tukuaki'i mo e tafa'aki 'a e kakaí ka 'oku tau toki sio fakafo'ituitui hifo pe Sea ki he tokotaha fakatautaha mo 'ene fakafōtunga mo hono 'ulungaanga. Pea 'oku tala pe 'akaú ia hono fuá Sea.

'Oku ou fakatokanga atu ki he Feitu'u na Sea 'oku mafatukituki eni pea ke fakatokanga'i ho'o fatongia ko e Sea 'o e Fale Aleá Sea, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u fakatonutonu atu e Minisitā. Ko e talanoa mahu'inga taha eni kuo fai he Falé ni. Mahu'inga ange ia 'i ha toe talanoa kuo fai he Falé ni he ko e fiha'i eni 'a 'enau tala tau ki he 'Ene 'Afió, poini ia ko ē 'a'akú fiha'i eni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fakatonutonú Sea, ko e me'a ē te tau a'u ko ē ki aí.

Paula Piveni Piukala: Pea ko e 'uhinga 'o 'eku hanga 'ohaké Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: He kapau te u fakahā atu 'e au Sea e ngaahi lea 'a e tokotaha ko ení.

'Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fekau'aki ...

Lord Tu'ilakepa: Sea

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga 'eku 'ohaké ko hono 'omai e **mafai pulé** 'o tuhu'i hangatonu maí.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakatonutonu, ki'i fakatonutonu Sea ē.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: 'Ai ke u ki'i fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: 'Oku kau e Nōpele ko ení he tēpile ko ē Sea 'oku 'uhinga ai 'ene fakatonutonu aú.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou Fakafofonga pe au he Falé ko ení.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 me'a hifo ki lalo.

'Eiki Palēmia: Sea me'a mai ke lava ta'ofi.

'Eiki Sea: E fakatonutonú me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonú, fē e me'a, 'anenai na'á ke me'a mai 'anenai. 'Ahó ni 'okú ke me'a mai 'oku mahu'inga e 'isiu ko ení. 'Anenai ke me'a mai ke talanoa he maamá e vevé. Fē e me'a 'oku mahu, ko au ko u ki'i hē au ia ho'o me'a 'oku veve, mahu'inga. Ko eni 'oku talamai 'oku mahu'inga, 'oku ou sio au Fakafofonga he Feitu'u na 'okú ke, ko u kole atu ki he Feitu'u na ke ke me'a mai mu'a ka tau hoko atu ā. Ko 'eku fakatonutonú 'aku ia 'oku ...

'Eiki Palēmia: Ko e ki'i tokoni atu pe ki he fakatonutonu atu. Ko u tui 'e *depend* pe foki ia pe ko e hā e *text* pe ko e *message* 'e ma'u mai ko eni meí he kau pou pou mei mulí, lele ai e fo'i afó ia ko e 'uhingá he ma'u mei ai ki'i me'a.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia, 'oku ma'u e seniti ai Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea sio ko e poini eni ‘oku ou pehē ‘oku maumau’i ‘etau ngāue he Falé ni ‘i he fa’ahinga fakakaukau mo e fa’ahinga ‘atamai ko ē. Ko e laumālie na’á ku hanga ‘ohaké Sea. *It’s the governance issue* ke taliui, ke *account*.

‘Eiki Sea: Toe ho sekoni ‘e 60.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakalavé he na’e nofo noa pe **mafai pulé** ia. Ka ko ‘enau hanga ‘o fakamālohi’i mai’aki ‘oua te u toe ‘eke atu e tukuhaú he ko nautolu e **mafai pulé**, hala ia Sea. Mafai ngāue ko u tui au ki ai, ko e **mafai pulé** ‘oku vahevahe ia ki he sino lalahi ‘e 3 ‘a e mafai pulé ‘i he malumalu ‘o e Tu’i 6 mo hono hakó.

‘Eiki Palēmia: Ko e Pule’angá ‘e Sea ko e fakatonutonu atu pe ia.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘i ai e Kapineti, Fale Alea pea mo e Fakamaau’anga.

‘Eiki Palēmia: Na’e ‘uhinga ki ai e 30 kapau te ke ki’i *scroll* hifo ki lalo ta’ahine, ‘a e

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko ia ko e ‘uhingá pe ke ‘alu hifo ki hē, ‘o hangē ko ‘eku lau ko ē ko e vahe 3 ko eni pe ko e 3 *pillars* eni ko ē ‘o e fonuá. Hangē pe ko ení he’ikai te tau lava tautolu ‘o kaunoa he me’a ‘a e Fakamaau Lahí. Tatau pe mo e me’a ‘a e Feitu’u na na’e ‘osi fakahoko atu pe. ‘Oku ‘ikai ke tau, ‘oku ‘i ai e *separation* ‘i he ngaahi fo’i vā ‘e 3 ko ení. Pea ko e va’a ‘e taha ai e Kapinetí ‘oku fakamahino mai ia he kupu 51 ‘a hono fatongiá. Ko e anga pe fakama’ala’ala atu Fakafofonga. Ko u tui ‘oku ‘osi ho miniti ‘e 1 ia ka ‘oku sai pe ia.

Paula Piveni Piukala: Sea kapau he ‘ikai ke nau tukuange ke u hanga ‘o fakamatala’i ke maama e fakakaukau ko u ‘omaí he ko hono ‘uhingá he ‘oku hanga ‘e he Kupu 51 ‘o fekau’i e kupu 1 ko e Kapinetí ke taliui mo fengāue’aki mo e Fale Aleá. Ka ko e sino mafai ngāue ke ne fakahoko ‘a e patiseti ‘oku tali mo e silini mo e poloseki, fai ia meí he Falé ni. Kupu 19, kupu 78 ‘e toki tu’utu’uni.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘A Falé ni pea nau toki ngāue.

‘Eiki Palēmia: Tuku e fakamahamahalō Sea.

Paula Piveni Piukala: He’ikai ke lava ke nau ngāue pe nautolu ‘o hage ko e me’a ‘oku tau sio ki ai he ‘aho ní

‘Eiki Palēmia: He ko e ‘uhingá ko e ko ‘ene tali mai ko ē patisetí, ko e patisetí ke ngāue’aki ‘e he Pule’angá. Ko e fakalava e fatongia ia ko eni ‘o e Fale Aleá tau tali pea kapau ‘e fakamo’oni huafa ki ai ‘Ene ‘Afió, ko ‘etau pa’anga ia ke tau ngāue’akí. ‘Oua, ‘oku ‘ikai ha toe ...

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Palēmia e ...

Paula Piveni Piukala: Ka u fakamā’opo’opo atu ai pe au.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 kuo ‘osi ho taimí pea ‘oku tu’utu’uni ‘etau polokalama ngāue ko e 3 eni kole atu ke tau mālōlō ...

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<006>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o: ... Sea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kei fakahokohoko pe ‘etau kau kole taimi makehe ‘a ia ‘oku toe ‘a Ha’apai 12, Ha’apai 13. Ha’apai 12?

Fokotu’u/fakamanatu ki he Pule’anga ke manatua ange fōsoa Ha’apai & fakangatangata pe laiseni mamata tofua’a

Mo’ale Finau: Sea fakatapu atu ki he Feitu’u na ki hono fakahoko e fatongia mamafa hotau Fale ni. Sea, ‘oku tu’u pe au ke u ki’i fakahoha’a atu he ki’i me’a nounou pe mahino pe kiate au ‘a e mafatukituki ‘a e ‘asenita ‘Eiki Sea ‘oku totonu ke hoko atu ‘etau ngāue. Kae tuku pe mu’a ke ‘atu pe ko e ki’i kaveinga ko eni ‘Eiki Sea te u ngāue’aki pe ‘e au e fo’i lea ko e fokotu’u.

He ‘ikai ke u ngāue’aki ‘e au e fo’i lea ko e kole te u ngāue’aki ‘e au e fokotu’u. Ko hono ‘uhinga ‘Eiki Sea he ko e fokotu’u ‘oku tonu ke ngāue’aki ‘e he Fale ni. He koe’uhi he ko e fokotu’u atu pe ‘oku ai ha silini pehē pe ‘ikai ‘oku ‘i he Pule’anga. Mea’i ‘e he Feitu’u na ‘Eiki Sea ko e patiseti na’e ‘osi fakahingoa ia. Fakatātā, ‘oku ‘ikai ai ha patiseti ia ki he fōsoa ‘a Ha’apai. Neongo na’e ‘ohake ‘e he MEIDECC ‘oku ‘i ai e 22 miliona ka ‘oku te’eki ai fakahingoa ia

‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ki ai ‘Eiki Sea, kapau te u lave ki he fo’i me’a ko ia ko u, te u fokotu’u ki he Pule’anga ke fakakau ‘a Ha’apai. ‘Oku mahino ki he motu’a ni ‘Eiki Sea kuo fakakau ‘a Hahake ia mo Hihifo na’e ‘ohake pe ia he Fale ni pea ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o fakakikihi’i he ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ki he me’a ‘oku ui ko e fakalukufua ‘a e ngāue.

Ka ai ha Pule’anga ‘Eiki Sea ‘oku ne hanga ‘o taukave’i ke ‘oua ‘e ‘alu pe ki ha ni’ihi ‘oku te tau pehē ‘oku te sai’ia ai pe ko e hā hono fa’ahinga fakalea - ‘oku hala ‘a e Pule’anga ko ia. Pea ‘i he ‘ene pehē ‘Eiki Sea ko e ki’i kongia ia ‘oku ou fie ‘ohake pe ‘e au ‘i he Fale ni pea ‘oku mahino ‘Eiki Sea ko e pa’anga ko ia ‘oku ‘i he MEIDECC ia. ‘Oku mo’oni pe Minisitā e MOI he ‘eku fa’a lele atu ‘o fakahoha’asi ‘oku ‘ikai ke ai ha pa’anga pehē ia ai pea ‘ikai ke u toe hū au ‘i hono ‘Ofisi.

Te u hū au ki he ‘Ofisi ko ē MOI he ‘oku ai e *climate fund* 22miliona ‘Eiki Sea ‘a e MEIDECC fakamolemole. Ko e MOI ko ‘ene ngāue ‘aonga na’e fai ‘e he MOI ko ‘ene misini te ma kamata’aki ‘i Palasi Tau’akipulu. Ka na’e *charge* mai ia ko e totongi lau houa \$285 ki he houa ‘osi ai pe ki’i seniti ia ‘Eiki Sea. He ‘oku mea’i he Feitu’u na ‘oku toe ai mo hoku fatongia ki he kāinga. Ko e hū mai e hū atu ‘ikai ke kei ‘ilo he motu’a ni ‘Eiki Sea pe ‘e fē fē.

Ko ia Sea ko e kongia ‘uluaki ia ko u fokotu’u ki he Pule’anga mou fakamolemole tautautefito ki he Minisitā MEIDECC ka hū atu mu’a ha ki’i tohi kole ki he 22 miliona pea ke manatu’i ‘e Minisitā ‘oku ai e totonu ‘a Ha’apai ke ‘oua na’a toe si’i ‘i he 3 pe ko e 4. Kae vaeua leva ‘a

Hihifo ia mo Hahake he ko e me'a faka'ulia ia 'Eiki Minisitā ka 'osi ange e ta'u fakapa'anga kuo 'osi e 22 miliona 'i Tonga ni pe kae hala 'a Ha'apai 'Eiki Sea.

Ko e konga hono 2 'Eiki Sea ko u fokotu'u ki he 'Eiki Minisitā Takimamata pea ko u kole fakamolemole pe ki ai na'a pehē ko u. 'Oku fokotu'u mai mei Ha'apai 'Eiki Sea 'e he kau ma'u laiseni ko e 'i he *whale watching* 'i Ha'apai ke fakangata pe mu'a e laiseni 'i he laiseni 'e 9. 'Oku lolotonga 9 pe he taimi ni, 'oku ko e fokotu'u mai Minisitā fakangata pe he 9. Fe'unga pe ia mo e ki'i tokolahi e kāinga lava ke nau vahevahe lelei 'a e ki'i ma'u'anga mo'ui ko ia.

Ko hono faka'osi 'Eiki Sea ko u ne u toki vakai hifo au 'Eiki Sea 'oku 'asi mai e *press release* na'e 'omi 'i he takimamata 'o fekau'aki pea mo e 'u la'itā ko eni 'Eiki Sea 'oku 'asi holo he 'i he mītia fekau'aki pea mo e tokotaha na'e heka 'i he tofua'a 'uhiki. 'Oku 'asi mai he *press release* 'Eiki Sea hangehangē ko e me'a na'e hoko he 2023. Pea ko e tokotaha ko ia kuo 'osi mavahe ia 'oku 'ikai ke toe 'i Tonga ni. Ko e poini 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fu'u 'aonga ki he Sea ke fai hano fu'u tukuaki'i ko e poini ke na pipiki ki he Lao.

Kapau leva 'oku he ko e *Regulation* ia 'Eiki Sea 'oku 'asi pe ia ai he 'ikai ke ngofua ...

<007>

Taimi: 1535-1540

Mo'ale Finau: ... ke lave ha taha pe heka ha taha 'i he *mammal* ko eni 'Eiki Sea. Ko ia Sea ko e ki'i kole, ko e fokotu'u pe ia ki he Pule'anga ke tokanga'i mu'a e tafa'aki ko eni 'Eiki Sea. 'Ikaiki ke toe 'i ai ha toe me'a makehe, lahi pe 'ū me'a ia ka ko u tuku atu e taimi Sea ke tau hoko atu ki he 'etau 'asenita.

Ka ko u toe fakamanatu pe ki he Minisitā *MEIDECC* fakamolemole manatu'i mu'a homau ki'i motu ke faka'osi 'emau, pea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko u vakai atu 'oku me'a mai Minisitā na'a ne pehē 'e ia 'oku 'ikai ke u hanga 'o fakatokanga'i na'e totongi he Pule'anga 'a e pa'anga 'e 40,000 ko e totongi 'o e Vaomapa na'e fakaheka ai 'emau *material* ki Ha'apai ki he *phase 2*. Kuo 'osi vahevahe 'e au 'a Lifuka Sea ki he konga 'e 6 ko e 'osi ia 'a Lifuka mei he mui'ifonua 'o Koulo ki he mui'ifonua Hihifo.

Ko e palani 'Eiki Sea ke mou me'a ange he konifelenisi ko ē Uēsiliania he ta'u fo'ou kuo hangē mai 'a Lifuka ha fu'u uafu 'ene 'asi mai, malu 'a e kau'āfonua 'Eiki Sea. Ko ia ai 'Eiki Sea kuo 'osi 'a e *phase 1*, ka ko u kole atu ki he Hou'eiki Pule'anga ke toe lave atu ha ki'i, ko u fokotu'u 'asi atu he ki'i tohi pea mou fakamolemole 'o tokoni mai ki he motu'a ni ke fakahoko e fatongia ko eni ke tau lava 'o fakahoko hotau fatongia. Ko ia pe Sea mālō.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. 'Eiki Sea fakamālō atu he faingamālie ke fakahoko atu e ngaahi me'a 'oku 'i ai e fakakaukau 'a e motu'a ni.

Fakamālō'ia hono tokangaekina Fale Aleá mo e Pule'angá e fāmili ne vela honau 'api 'i Ha'apai

'Eiki Sea ko e, ko 'aneafi na'a tau feme'a'aki ai fekau'aki pea mo e ngaahi fiema'u vivili. Ko e 'aho ni 'Eiki Sea ko e fakamālō kuo 'omi mei he fāmili e mamahi. Ko 'enau fakamālō mai ki he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa ko 'enau ongo'i 'oku tangi fakataha e Fale

ni mo kinautolu 'oku tangi. Pea 'oku nau hanga 'o, 'e he Fale ni 'o 'ohake honau nima na'e t'aupe. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e fakafeta'i ia mo e fakamālō 'a e fāmili ko eni. Pea na'e hoko e feme'a'aki 'i Fale ni ke mea'i ai 'e he ngaahi potungāue kotoa 'o e Pule'anga 'i Ha'apai fakataha mo e 'Eiki Kovana 'o nau t'ānaki ai 'a e pa'anga 'e uaafe valungeau tupu pea mo 'enau ki'i 'ofa ne nau fuofua 'oatu ia ki he ki'i fāmili 'aneefiafi. 'Eiki Sea ko e fakamālō ia kuo 'oatu ki he Kovana pea mo e ngaahi potungāue kotoa Ha'apai fakafeta'i mālō e 'ofa hono tokangaekina 'a e ki'i fāmili ko eni.

'Eiki Sea ko e me'a hono hoko 'oku 'i ai e fakamālō lahi ki he Pule Fakavahe Vahe Foa, 'ofisakolo mo e kāinga ne nau langa ai pe ki'i fakapalepale 'i he ngaahi la'ikapa vela ke ki'i fakamalumu ai e ki'i fāmili ko eni. Pea mo e tēniti na'e 'oange 'e he MEIDECC 'i Ha'apai pea mo e la'itapoleni 'o 'ufi'ufi'i'aki e tutulu mo e me'a ko ia. 'Eiki Sea 'oku nau fokoutua pe honau ki'i 'api pea ko u tui ko e kongā ia ko u loto pe ke u hanga 'o fakahoko atu. Fakamālō ki he 'Eiki Palēmia pea mo 'ene ngaahi potungāue 'a e tokoni ka 'oku hangē ko e fakatalanoa 'Eiki Sea ko u fiefia 'aupito ke u fai ha fakahounga.

'I he ngaahi me'a feme'a'aki e Fale ni 'Eiki Sea 'oku, 'oku ou ongo'i pe Sea 'oku, ko e Fale politikale eni. 'Oku hangē kiote au 'Eiki Sea anga 'eku ongo mo 'eku fakakaukau 'eku mamata ki he'etau 'asenita hangē ha mosimosi he pepa 'oku te'eki ai ke a'u 'o vaevaeua. 'I ai mo e ngaahi lao, ka 'oku hangehangē kia au 'Eiki Sea na'a 'oku 'i ai ha ni'ihi kuo nau t'aupe nautolu he'etau ki'i 'asenita ke na lava ai 'o 'ikai tali ha lao 'oku 'ikai ke nau loto ki ai. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e kongā ia 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na, fakamālō atu he fohe neongo 'ene faingata'a mo e hou, ka 'oku ke kei me'a lelei pe ho me'a'anga ke fakatonutonu e ngaahi fehalaaki pea mo e ngaahi ta'au e naua.

Ka ko u fakamālō atu Sea ki he ngaahi fokotu'utu'u 'a e Feitu'u na ke 'oatu ai 'emau ngaahi fiema'u mavahe mei he 'asenita 'a ho Fale. Ka ko u tui ko e fakamālō ia 'Eiki Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie. Pea ko u tui ko e kongā ko eni 'oku hoko 'Eiki Sea ko 'eku toe fakamālō pe ki he 'Eiki Palēmia pea mo e ni'ihi 'oku nau tau tonu ki he ngaahi me'a ne fai ki ai e hoha'a 'aneafi pea kuo kamata e ngāue ia 'a e 'ofisakolo ...

<003>

T Taimi: 1540-1545

Veivosa Taka: ... pea mo e kau ngāue 'a e Pule'anga ki he ngaahi me'a kotoa pē na'e fiema'u 'aneafi. Ka ko hono fakakātoa Sea ko u 'ofa atu ki he Feitu'ú na mālō 'aupito,

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole mu'a kae faka'osi atu ki'i me'a ko eni. 'Oku 'ikai ke u fu'u manako 'Eiki Sea ki he fakamālō ko hono 'uhingá 'e hangē leva ia ko ē ha me'a ia 'a ha taha. Te u kumi ha fo'i lea 'e taha, tau pehē ko e hounga'ia pē ko e hā ha fo'i lea. Mahalo na'a sai 'a e hounga'ia. Fakahounga'ia ki he Minisitā MOI he na'a ma ngāue'aki 'a e misini *excavator*. Na'e talamai 'e he Pule ia ko ē 'i Ha'apai ke 285 he houa pea u talaange 'e au ki ai, tohi'i atu ia he pa'anga 'e 4 kilu 'a Ha'apai na'e me'a mai 'a e Minisitā 'e tuku pē 'i 'ofisi ke toki tātānaki pē ki ai pea ko ia 'oku ou hounga'ia ai 'Eiki Minisitā ko u tui 'oku mahu'inga. Hangē ko e me'a 'oku 'ohake he tēpile ko eni 'Eiki Sea, ko e 'ata kitu'a 'a e ngāue. Sipela mai 'a e 'u me'a kotoa pē 'oku fai pea ka ai ha tōnounou pea 'oku tātāpuni leva. Fakamālō atu. Toe ki'i fakamanatu pē ki he 'Eiki Minisitā MEIDECC ke manatu'i 'a e 22 miliona ke 'omai ha ki'i me'a ki Ha'apai. Mālō Sea.

Fokotu’u ‘Eua 11 ki he Pule’angá fekau’aki mo e fanga ki’i fale ne langa ki he Forum ke tokoni’i ngaahi famili vela nau fale

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ongo kiate au ‘a e fakamālō ‘oku ‘omai mei he fāmili ko eni ‘oku, ‘a e vela ko eni na’e hoko ‘i Ha’apai Sea. Ka ko u, ko u tu’u hake pē au ia ke, ke kole ange mu’a ki he ‘Eiki Palēmia koe’uhi ko e fanga ki’i fale ko eni ‘oku vela Sea, ‘oku ai e ngaahi fale ia ai ‘ikai ke toe lava ‘a e ngaahi fāmili ‘o toe fai ha langa. Ko e tēniti ko ē ‘oku ‘oange mahalo ko ‘ene lava ai pē ia he ‘ikai ke toe lava nautolu ‘o hiki mei he tēniti.

Ka ko e kole pē ko e hā e fakakaukau ‘a e ‘Eiki Palēmia koe’uhi na’e ‘i ai ‘etau fanga ki’i fale na’e langa ki he *Forum* mahalo ko e fale ‘e 150. Pea ko u tui ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i fale ‘i Ha’apai na’e vela pehē, ko e fale pehē ‘i ‘Eua mo Vava’u tatau pē mo Tongatapu ni. Mahalo ‘e mea’i pē ia ‘e he ‘Eiki Palēmia mo e Minisitā ki he *MOI* ‘a e tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i fāmili pehē, na’a lava ‘o fai’aki ‘a e fanga ki’i fale ia ko eni ha ‘ofa. Ko u tui Sea ko e lea ia ‘o e efiāfi ni, ‘e hounga. ‘E hounga ‘aupito ‘aupito ki he ngaahi fāmili ko eni ka fai ha ‘ofa pehē.

Ko u tui ‘e lava pē ‘e he Potungāue *MOI* ia ‘o to’o ‘a e fanga ki’i fale ‘o veteki ‘o ‘ave ‘o toe fokotu’u. Ka ko u tui ‘e hounga’ia ke, ‘e hounga ‘aupito ki he ki’i fāmili ko eni ‘i he Vāhenga 13, ‘oku ‘i ai mo e fanga ki’i fāmili pehē ‘i he Vahefonua ‘Eua pea mo Vava’u. Ko u tui ko e ta’u ‘e 1 ko eni kuo ‘osi pē ko e ta’u ‘e 2 kuo ‘osi na’e ai ‘a e fanga ki’i fale na’e vela. Ko e ‘uhinga pē ‘ene vela ‘ana ia Sea ko e ta’etaau. Kuo ‘ikai toe taau ia ke toe fai ai ha nofo pea mo e ngaahi me’a na’e ‘i ai ‘o lava ai ‘a e hoko ‘a e vela ia ko eni.

Ka ko e anga pē ia e fokotu’u ki he ‘Eiki Palēmia mo e Pule’anga. Na’a lava to’o mai ha kongā e fanga ki’i fale ia ko eni ‘o fai’aki pē ha’ane ‘ofa ki he ngaahi fāmili pehē. ‘Oku ou tui ‘e hounga’ia ko e lea ia he efiāfi ni, ‘e hounga ‘aupito ‘aupito ki he ngaahi fāmili pehē ha ‘ofa pehē. Pe ‘oku, nau fanongo foki ai na’e ai ke fakatau atu taki 8 mano mahalo, ka ko u tui au ‘e tuku ia ki he tafa’aki ke toki fakatau pē ia ‘e he Pule’anga kae to’o mai mu’a ha kongā ‘o ‘ofa ‘aki ki he ngaahi fāmili pehē ni ke hounga. Pea faipē ‘e he ‘Eiki Palēmia ia ‘a e foaki ko ia ko e mafai ‘oku ‘i ai ka ko e anga pē ia e fokotu’u fakakaukau Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u.

Kole ke fakatokanga’i he Pule’angá mo e fāmili ne vela honau ‘api nofo’angá ‘i Pea

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea pea hūfanga pē he fakatapu kuo ‘osi hono aofaki. ‘Eiki Sea ko e, na’e ngalo ‘ia au ia ‘a e me’a ‘e 2 ko eni ka ko u, na’a ku ki’i kamo atu pē ki he Feitu’ú na pea ‘oku toe ‘omai pē ‘e faingamālie ‘e he Feitu’ú na ke, ‘Eiki Sea ko e ki’i me’a ko eni na’e ngalo ‘ia au ‘e 2 ko eni.

Ko e ‘uluaki ko u kole fakamolemole kia Tongatapu 7 ē. Koe’uhi na’e ‘osi ho’omou feme’a’aki ‘aneafi, ‘ikai ke tā mai ‘a e fāmili ia na’e hoko e vela ‘i Pea kae tā mai ‘a e si’i ni’ihi ‘oku nau nofo ofi ki he fāmili ko eni. Pea u ‘ohovale au pea u ‘eke’eke holo ‘a e me’a ko eni ‘aneafi he’etau tuku.

'Eiki Palēmia ko e vela na’e fai he Tūsite pea tāmāte’i pē he Tūsite. Toe ofongi ‘a ia ‘oku nofo ai ‘a e ongo vaivai. Ko e ‘api ko eni ‘osi pē pausá ‘a ē ‘i Pea sipa’ilā hoko mai ‘a e api ko ena

‘o Siaki Kupu ‘a ē na’e, ‘a ia kuo pekia pea hoko mai ‘a e ‘api hoko ‘e ‘Eiki Sea ‘a ē ‘oku ‘i ai e Siaina. Pea u hanga leva ‘o ‘eke’eke ‘o ma’u ‘a e ki’i fakamatala ko eni, to e vela ia he Pulelulu. ‘Osi pē tāmāte’i he Tūsite pea toe fo’i toenga e fale kei ‘i ai pē ki’i, toe vela he Pulelulu ko ‘ene ‘osi ‘aupito ia. Ha’u leva e, ta mai leva e ni’ihi ko eni mei Pea kole mai kiate au ke u ‘ohake mu’a koe’uhi ke fakatokanga’i pē ‘e he Pule’anga pea nau ...

<004>

Taimi: 1545-1550

Lord Tu’ilakepa: ... me’a atu ki ai ‘Eiki Sea. Kae kehe Sea ko u ‘ohake pē ‘e au ke ‘uhí ke tokangaekina e ni’ihi ko eni he ko u fanongo, ‘io fakamālō ki he Palēmia me’a pehē pē Palēmia te nau me’a ki ai ka ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke tau kovi ke tau ōmai ‘o kole pea tau fakamālō. Hangē ko ē ‘oku te sitepu kita mei he fakamālō, fakafeta’i pē te u hounga’ia kae ‘oua pē te u fakamālō. Fakamālō, mālō mu’a he ko ‘etau ngāue ia pea ko ‘etau ngāue ia he vāhenga ‘i heni.

Fehu’ia & tali mei he Pule’anga tokanga Nōpele Fika 2 Vava’u pe ‘oku ‘i ai ha talite ‘a Tonga mo *Vietnam*

Ko e faka’osi ‘Eiki Sea ko ‘eku fehu’i pē ki he Minisitā *MEIDECC*, na’e ‘i ai ha talite ‘a Tonga mo *Vietnam*? Pē ko e na’e ‘i ai ha’atau alea ‘a Tonga mo *Vietnam* ‘i he *UNGA* he ta’u kuo ‘osi? Kole pē ki he Minisitā *MEIDECC* he ko ia ko ‘eku ma’u pē ki he me’a ko ia ‘i he ta’u kuo ‘osi?

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*.

‘Eiki Minisitā *MEIDECC*: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa kae fai atu pē ha ki’i tali ki he fehu’i ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u. ‘Io na’e fokotu’u e, ‘a e *diplomatic relations* ‘a Tonga mo *Vietnam* ‘i he ‘i he ta’u kuo ‘osi mālō.

Kole na’a lava Pule’angá ke nau tokoni ki hono faka’atā mai vaka toutai mei *Vietnam*

Lord Tu’ilakepa: Sea ko u fakamālō atu tuku mu’a ke u hū atu ai leva e ki’i kole ko eni ki he ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki Palēmia. Ko ‘ene mahino pē ‘a e tu’unga hotau vā, ko e me’apango Sea ‘oku ‘ikai ke u kau au he kautaha ko eni ka ‘oku ou ‘ilo ki he kautaha ko eni. Ko e ki’i matāpule muli ko eni ‘oku ne fiema’u ke ‘omai e vaka ko e talu eni, mea’i lelei pē he ‘Eiki Palēmia ‘a ‘emau feinga’i mei he taimi ‘o e Kōviti ‘o a’u mai ki he taimi ni.

‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo pē ko e hā e me’a ‘oku pehē ai ‘a *Vietnam*? Ka ko e fiema’u ‘a e matāpulé ke feinga’i ke holoki e ika mei he tu’unga ‘oku ‘i ai e pa’anga ‘e uofulu tupu mo e 34 ki he pa’anga ‘e 15 ki he 10 mei nofonofō ai ke tokoni ki he kakai ‘o e fonua. Pea na’e lele atu e motu’a ni ‘o ‘a e ki’i motu’a muli ko eni ‘o fakatau mei *Vietnam*. Ko u fakamālō atu ki he Malini kuo tali he Malini na’e ō savea ‘i he māhina kuo ‘osi. Ko e toe ‘ai ko ē ke folau mai e vaka ia, ta’ofi ia ‘e *Vietnam*, ‘i he me’a tatau pē. Talanoa mai ‘a *Vietnam* ia ‘i he me’a ‘oku ‘ikai ke tui ki ai ‘a Tonga ni.

‘I he *IUU*, ‘Eiki Minisitā Toutai ko u kole atu fakamolemole ke mou ngāue mai mu’a ‘o tokoni ki he vaka lōkolo Tonga ko eni, ‘osi fakatau ke ‘omai e vaka ke lele ā ke tokoni ki he me’akai

mo'ui lelei e fonua 'Eiki Sea. Mamafa 'aupito e ika pea 'oku, hono mo'oni kapau 'e a'usia mo'oni e me'a ko eni 'oku talanoa ki ai e motu'a ko eni 'Eiki Sea ko u tui ko e, ko e fakalalakala ia 'Eiki Sea ko e toki 'ohake au e 'ū me'a ko eni 'Eiki Sea ka ko u tuku atu pē ki he Pule'anga.

Hou'eiki Pule'anga mou tokoni mai ā mu'a, 'osi atu e savea mo e fu'u fakamole ko ia 'a e ki'i motu'a muli ko eni 'ikai pē ke fai 'e *Vietnam* ia. 'Oku ou, 'oku 'i ai e me'a ia 'oku hoko ki *Vietnam* mahalo pea 'oku kole atu ki *Vietnam* kapau kuo tau ngāue fakatipilomētika, ko Tonga ena 'oku hū atu 'o kau 'i he, he ngāue fakataha mo nautolu. Ko e ki'i me'a pē ia 'Eiki Sea mālō.

Fakamahino'i Minisitā Fonuá 'oku 'ikai ha Talite mo *Vietnam* ka ko e fengāue'aki fakangāue pē he Pule'anga mo e Pule'anga

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha fiepoto eni ia ka ko 'eku fakahoko atu pē ki he Feitu'u na ko e 'uhinga ko e lekooti ho'o Fale ki he me'a 'a e Nōpele pē 'oku 'i ai ha, ha talite 'a Tonga ni mo *Vietnam*, 'oku 'ikai. Ko e 'uhinga ke 'ata'atā pē Pule'anga he 'i ai e ngaahi 'uhinga 'oku fai 'a e pōpō'uli 'o e 'aho ni. Ko e kupu 39 ko 'Ene 'Afio pē 'oku fai 'a e talite ha fonua mo ha fonua. Ko e tali ē 'a e Pule'anga ki ho'o lekooti ko e 'ulungaanga ko ia ko e fengāue'aki fakangāue pē 'i he Pule'anga mo e Pule'anga 'i he ngaahi 'uhinga. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Minisitā, 'Eiki Sea fakamolemole pē ki he Feitu'u na. Ko e ko 'eku fehu'i 'a'aku ka 'oku mo'oni 'a e me'a ia 'oku ke me'a mai ki ai. Ko e talite mo e konivēsio 'oku 'i he 'Ene 'Afio ia hūfanga he fakatapu. Me'a mai 'e he Minisitā ko e ngāue fakatipilomētika. Hā ko ā hono fakalea faka-Tonga e ngāue fakatipi, 'i he vā 'o Tonga ni pea mo e fonua ko eni. Kuo tau pehē pē ko e tumutumu ia 'o e ngāue 'a e Pule'anga 'i ha'anau fengāue'aki mo ha fonua 'Eiki Sea, ka 'oku mo'oni pē me'a 'oku ke me'a ki ai 'Eiki Minisitā mālō. ...

<005>

Taimi: 1550–1555

'Eiki Sea: ... Hou'eiki 'oku fakaongoongo atu ki he Pule'angá pe 'oku 'i ai ha tali ki he kole vaka ko eni e Fakafofonga Nōpelé.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u 'ohake pe 'e au ki he Falé ni ke fanongo ki ai e 'Eiki Palēmiá. 'Oku 'ikai ke toe 'ai ia ke toe tali mai na'a tau toe tu'u hake e Minisitā ia 'o ngāhi'i au 'o hangē ko eni ko hono ngāhi'i au 'aneafi, tau hoko atu tautolu.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Tuku ke fai pe ha ki'i tali, sai pe Sea tuku ke mau talanoa pe pea mo e Fakafofongá ko e hā ha me'a te mau ala tokoni ai ki he fokotu'u ko eni na'e 'omaí, mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e taimi eni 'a Tongatapu 4 ko u vakai atú 'oku te'eki ke foki mai ia. 'A ia 'oku 'osi leva e taimi makehé Hou'eiki toenga taimi ko eni tau hoko atu leva ke faka'osi 'etau 'asenita e Fale Aleá 'a ia ko e Fika 8 'oku toé pea mo e 9. Ko u vakai hifó ko e Līpooti

‘A’ahi Vāhenga Niua 17 koe’uhí ‘oku poaki mai ki he Falé te u toloi leva ‘asenita ko iá. Kole ki he Kalaké ke lau mai e Fokotu’u faka-Fale Alea Fika 2 2024 ki he Fakafofonga ‘Eua 11.

Fokotu’u Faka-Fale Alea fika 2/2024

Kalake Tepile: Fokotu’u Fika 2, 2024

Lord Fakafanua
‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea

FOKOTU’U HA KOMITI FILI KE NE VAKAI’I ‘A E FIEMA’U FAKAIVIA ‘O E ‘OFISI ‘O
E ‘ATITA SENIALE

‘Oku ou faka’apa’apa mo ‘oatu ‘a e fokotu’u ko ‘eni:

FOKOTU’U:

Ke fokotu’u ha Komiti Fili ‘a e Fale Alea ke fengāue’aki mo e ‘Atita Seniale ke vakai’i ‘a e fiema’u fakaivia ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale pea mo fokotu’u mai ha ngaahi ngāue ke fakahoko ke fakalelei’i ‘a e ngaahi fiema’u, kae lava ke hokohoko atu ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ki he Pule’angá mo e Fale Alea.

MAKATU’UNGA ‘O E FOKOTU’U:

Kuo hā mahino mai, ‘i he tālanga ‘i he Fale Alea mo e Lipooti Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale 2022-2023, ‘a e toe fiema’u ke toe fakaivia ange ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ke toe malavalava ange ‘a ‘ene ngāue ‘oku fakahoko, pea ‘oua ‘e uesia ē he ‘ikai ke ‘i ai ha fakaivia he fe’unga (kau ngāue mo e me’angāue mo e fakapa’anga)

Koe’uhí ko e ngali ‘oku tōnounou ‘a e ivi fakangāue ‘a e ‘Ofisi ‘e ‘Atita Seniale, ‘oku hā mai ai ‘a e mahino ‘a e tokosi’i ‘a e kau ngāue mo e me’angāue ‘oku ngāue’aki. ‘Ikai ngata ai ‘oku hā mai ‘oku ‘i ai ‘a e tōkehekehe ‘i he faka-vāhenga ‘oku fai, ‘one uesia ‘a e mavahe ‘a e kau ngāue taukei pea mo e ‘ikai ma’u ha fetongi lelei.

Faka’apa’apa atu,

Hon. Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Fale Alea - ‘Eua 11

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eua 11

Fakama’ala’ala ‘Eua 11 he Fokotu’u faka-Fale Alea fika 2/2024

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e fokotu’u pe ena ko u tui na’e ‘osi fai pe tālanga ki ai ‘etau

Fale Alea ‘i ‘Aokosí. Ka ko e me’a ‘oku ou tui ki ai Sea ‘a ‘ene mahu’ingá. Na’á ku lava atu ‘aneuhu ‘o fai e pōtalanoa pea mo e *Ombudman* pea ko ‘eku ongo’i ko ē he lolotonga ‘ema talanoá ‘o a’u ki he’ene ‘osi ko e ongo tatau ‘oku ma’u ‘e he *Ombudman*.

Ko e me’a ‘oku mahu’inga kiate au Sea ‘a e fakataumu’a ‘a e ngaahi kupu ko ení ki he pule lelei pea mo e fakamaau totonú pea mo honau ngaahi fatongiá ke fai’aki ‘a e ivi totonú. Pea ko ‘eku tui ‘i he tu’u ko ení neongo ‘oku fakahā mai ‘e he līpootí pea na’e fai pe foki e talanoa ia mo e ‘Atita Senialé he fakataha ko ia ki he’ene līpootí. Pea na’e hangē ko ē ‘oku ki’i mamae ia he tala hangatonu mai kia tautolu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano ivi. Ka ko e me’a na’á ne talamai ia ko ē na’e ongo kiate aú koe’uhí ko e si’i hono ivi ‘oku toki a’u mai ia ke fai e fakamā’opo’opó kuo fuoloa e mātuku ‘a e taú ia.

Ka na’a tau ‘osi fakapapau’i ko e ngaahi kulī le’o eni hotau fonuá, ‘Atita Seniale, ‘Omipatimeni, ko e *Anti Corruption Commissioner*, ko e ngaahi Komiti ‘a e Fale Aleá. Pea ko ‘eku fiefiá Sea koe’uhí kuo ha’u e *benchmarking* ke fakalelei’i e ngāue e ngaahi komiti. Ke ‘i ai ha nifo e ngaahi komiti ke u’u. Ka ko e tokotaha ko ení ‘oku fekau’aki hangatonu ia mo e tukuhā, tukuhau ko ē ‘a e kakaí. Pea ko e me’a ‘oku mahu’inga kiate au hení ia ko eni na’á ku toki ‘osi pea ko u kole fakamolemole ki he ‘Eiki Palēmiá he me’a ko eni fekau’aki mo e līpooti fakata’ú.

Ka ‘oku kau ‘ene ngaahi līpooti ‘ana ia he tōmuí Sea. Pea ko e ‘uhingá pe ia Sea ‘oku ‘ikai ke a’u hono ivi. Ko e ngaahi kulī le’o ia ko ení ‘oku fiema’u ke le’o lahi ‘enau kō pea ko ‘ene ki’i ngahaha pe ha me’a, fai mo nau kō, fai mo nau ala atu honau pesipesí ‘o puke mai e kau tama ko ē ‘oku lele takai holo e fanga kumā ke fai mo ‘omai ki hē ke tau ‘ilo ko e hā e me’a ‘oku hoko ki he pa’anga tukuhau ‘a e kakaí. Sea ...

<006>

Taimi: 1555-1600

Taniela Fusimālohi: ... Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku toe ai ha me’a heni ke fakafekiki’i tau fai tautolu ha ngāue ki ai pea ui e si’i ‘Atita Seniale ke ha’u ‘o tala hangatonu mai ki he komiti ko ē ‘e fili. Pe ko e hā ko ā si’ene palopalema mo e ivi totonu ‘oku ne fiema’u. Ko e me’a tatau na’e si’i fa’a hahanu mai ki ai ‘a e *Ombudsman* na’e kole mai ki’i patiseti he patiseti ko eni na’e ‘ikai ke si’i ma’u kātoa. Ka ‘oku si’i feinga ke fokotu’u e ki’i ‘ofisi ‘i

‘Eiki Palēmia: Sea, ko e ki’i fehu’i pe ki he na’a ke fakahoko ki he *Ombudsman* te ke ha’u te ke me’a mai mo ho’omo *private conversation* ‘o fakahoko ‘i ‘Fale ni.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikaí ko e ‘ikai ko

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia he ‘oku ke hanga ‘e koe ‘o fakahoko mai ‘a e fakamatala ‘i ho’omo feme’a’aki ko e ‘uhinga ke mau tui ki ai. Ka ko e tipeni ia pe na’a mou ‘osi femahino’aki te ke ha’u ‘o me’a ‘o lipooti mai ki he Fale. ‘A ia ko e fehu’i pe ia Fakafofonga ki he

Taniela Fusimālohi: Ko ia ko e me’a ko ē na’a ma feme’a’aki ki ai Sea ko e me’a faka-Fale Alea

‘Eiki Palēmia: ‘A ia na’e ‘osi loto pe ‘a e *Ombudsman* ia ki ai ke fakatokanga’i pe ‘oku ke on

the record pe Fakaafongga.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ko e, ‘ikai ko e ‘uhinga ia pe ‘oku, ko e talanoa na’a ma fai ko e talanoa ki he fonua, ko e talanoa ki he fatongia

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 manatu’i pe ‘oku toe ho’o miniti ‘e 7

Taniela Fusimālohi: Ko ia

‘Eiki Sea: Ko e fokotu’u ko eni fekau’aki pea mo e ‘Atita Senialé ke talanoa mai koe ho’omo talanoa pea mo e *Ombudsman* me’a mai ki he ‘Atita Seniale.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko ‘eku hanga pe ‘e au ‘o ‘ai e ‘a e *Ombudsman* Sea ko ‘eku ‘oku ongo’i ‘oku ou hounga ‘ia he’ene faifatongia pea ko u faka’ofa’ia ‘i he’ene me’a na’e talamai kiate au. Koe’uhi he ko e me’a tatau pe ‘oku tonu ke mafao atu ‘etau tokanga ki he sino ko ia he koe’uhi ko e tala fatongia ko ē ‘oku feinga ‘a e Fale Alea ke ‘oatu ki ai.

He ‘oku na’a ma pōtalanoa fekau’aki mo e me’a ko eni ko e fatongia ke ta’ota’ofi e tukuhiho pe ko e filifilimānako ki ha kakai mo ha fa’ahinga koe’uhi ko e tu’unga ‘oku nau ‘i ai. Pea ‘oku toe ‘i ai mo e talafatongia na’e me’a mai ‘o talamai ko e ngaahi lekooti ko eni ‘a e Potungāue Mo’ui ki he ‘etau ngaahi alangamahakí ‘osinga ‘oku tauhi ‘oku ngalingali ‘e iku fakakaukau e Pule’anga ke toe ‘ange mo e talafatongia ko ē ki ai.

Pea ko u pehē leva Sea ke u ha’u ā he ‘aho ni ‘o fakahā atu ‘a e me’a ko ia kae ‘ikai ke iviivi’ia e ngaahi sino ko ‘eni. *Ombudsman*, ‘Atita Seniale, Komisiona ki he Tau’i e Faihala mo e Ngaahi Komiti ‘a e Fale Alea. Ko u talaatu Sea ‘e lahi e fanga kumā te nau fetolotolo’i holo he lotomanafa ‘o kai e tukuhau ‘a e fonua. ‘A ia ko e me’a ia ko u foki mai ki he fokotu’u ko eni Sea, ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku toe ai ha me’a fihi ia heni. Tau fili pe ‘etautolu ha komiti ia

‘Eiki Palēmia: Kātaki pe Sea ko e sai pe ke ki’i fakama’ala’ala mai ange ko e hā e me’a fekau’aki mo e Potungāue Mo’ui. Na’a ke me’a ‘aki?

Taniela Fusimālohi: ‘Io, ko e ko u tui ko e Lao ‘a e Pule’anga Sea ko e ki hono malu’i ko eni ‘o e *privacy* e *medical record* e ngaahi me’a pehē ke ‘oua fai ha me’a ‘o mama atu ki tu’a. Pea ko e ngalingali ko e fakakaukau ‘e ke malu’i mo fai ha fakatotolo mo ha me’a ki hano mama ha ngaahi me’a pehē. Ko e sino totonu pea ko e me’a na’a ku

‘Eiki Palēmia: Sai pe Fakaafongga ko e ‘uhinga ‘eku ‘eké he ko e ‘uhinga ko e *Ombudsman* ia ko e sino ia ke ne fakatotolo’i ha tōnounou he faifatongia. Ko e sino ko ē ke ne hanga ‘o tokanga’i mo fakapapau’i ‘oku *private* ha me’a ‘oku kehe ia. Ko e ‘uhinga pe ke fakafaikehekehe’i

Taniela Fusimālohi: ‘Io

‘Eiki Palēmia: ‘A e sino fakatotolo

Taniela Fusimālohi: Ko ia

‘Eiki Palēmia: Pea mo e sino

Taniela Fusimālohi: Ko e ‘ai pe ke fai ke fakatotolo ha hopo

‘Eiki Palēmia: ‘A ia na’a ke me’a ‘aki ‘oku pehē ‘e ‘oatu e ‘a e tokanga’i ia ko ē ‘a e *privacy* ia ko ē ‘o e *health information* ki he *Ombudsman*. Ka ko e anga pe ‘eku fakama’ala’ala ‘oku ‘ikai ke nau, ‘oku ‘ikai ke nau *manage* ka ‘oku nau hanga ‘o tokanga’i ha lāunga.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Ko ia ka fai ha lāunga pea ‘i he fatongia ‘o e *Ombudsman*

‘Eiki Palēmia: ‘Oku nau lolotonga ‘i ai pe he ko e ‘uhinga ko e Potungāue Mo’ui ko e Potungāue ‘a e Pule’anga pea ‘oku *under* kotoa e ‘u Potungāue ‘a e Pule’anga ‘i he *Ombudsman*.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e koe’uhi ko e ngaahi ko e fakakaukau foki ‘e fai ha talafatongia ki he *Ombudsman*. Ka ‘oku totonu pe ke faka’ata’atā hotau ‘atamai mo hotau laumālie ka tau lava sio hangatonu ki he fakamaau totonu mo e pule lelei. Pea ko e ngaahi kupu eni ‘oku nau tu’u mu’a ko e *front line* eni ko ē te nau hanga ‘o malu’i tautolu.

Kapau he ‘ikai ke tau hanga ‘etautolu ia ‘o fakaai fakaivia mo ‘atu e talafatongia totonu ‘anautolu ko u fakakaukau ko ē ki he ngaahi me’a na’a ma talanoa ki ai. Ko e sino totonu pe eni ia ke ne fai e me’a *Ombudsman*. Ka u foki mai ki he tokotaha ko eni Sea, ‘oku ou faka’ofa’ia pea u

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka u ki’i tokoni pe ki he Fakafofonga Sea, tapu atu Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa. Mālō atu pe ki he Fakafofonga koe’uhi ko e fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai ko eni pea ‘oku ne takitaki lelei pe ‘etau malanga. Ka ‘oku ‘ai pe ke u ki’i tokoni pe ‘a e ki’i me’a pe na’a ku lave atu pe ki ai he taimi na’e fa’u na’e fai ko ē alea he patiseti.

Ko e patiseti ko e ko ē na’e ‘omai ko ē mei he ongo potungāue ko ‘eni ‘oku lave ki ai, tautefito ki he ‘Ateni Seniale na’e tuku pe ‘e he Fale Pa’anga ko e hā pe me’a ‘oku nau fiema’u pea ‘e ‘oange ...

<007>

Taimi: 1600-1605

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... Taimi pe ia ‘oku fakafuofua ‘a e ‘Atita Seniale hangē ko eni ha’atau ma’u ko ē ha peleti me’akai, ‘oatu pe ē ivi ē ke fai’aki e ngāue he ta’u ko ia fakatatau ki hono ivi. Ko e fakatātā ko ē ‘a e Fakafofonga ko e kulīle’o ‘a e ‘Atita Seniale ko e fo’i fakakaukau ia he ‘osi ‘a e tau lahi ‘uluaki pea kuo fuoloa ‘ene mole ‘a’ana. Ko e fo’i fakakaukau he taimi ni kuo hiki ia ki he fo’i me’a fo’ou ‘aupito. Ko e taki pe ‘a e tokoni ia Sea na’e ‘ikai ke ai ha ta’ofi ia ‘a e me’a na’e fiema’u he potungāue ko eni ‘i he Patiseti me’a pe ko ē na’e fiema’u na’e ‘oange pe. Ka mahalo pe na’a ‘oku ‘i ai ha ... lahi e hiki ‘a e kau ngāue, tōnounou. Ka ko e fakapatiseti ia ‘uhinga pe au ke nofo mai ki ai ‘a e fakamalanga. Ko e hā pe me’a na’e fiema’u ko ia pe na’e ‘oange mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘oku ‘osi mahino pe kia au ‘a e fakama’ala’ala ‘oku fai he Minisitā Pa’anga, ka ko ‘etau fie’ilo ‘atautolu ki he ivi ngāue ‘oku faka’amu ‘a e ‘Atita Seniale ke ne ma’u, pea ‘oku tuku ‘i fē ‘a e me’a ko eni ‘oku palōmesi ki ai e Minisitā Pa’anga, tau kei tangata pe foki Sea na’a hoko e taimi ia ‘oku fiema’u ‘oku ‘ikai ke ‘i ai e me’a ia ko ia. Ka ‘oku tau faka’amu pe tautolu Sea ke tau fiemālie ko e ‘Atita Seniale ‘oku ne ma’u e ivi ngāue.

'Eiki Palēmia: Sea tuku pe mu'a ke u toe fakatonutonu na'e tuku pe ko ē 'oku mei hoko e 4:00 kae tuku pe ke fakatonutonu atu. Na'e toki fakahoko atu 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga na'e tali kotoa e kole 'a e 'Atita Seniale ko e fufuu'i fē ia 'a ē 'oku me'a ki ai 'a 'Eua 11. 'Ai pe ke tau fokifoki mai ke tau talanoa ha me'a 'e 'aonga kae 'oua te tau nofo pe 'o feinga'i ke hangē 'oku ngali 'atakovi mo me'a ha taha tau ngaahi feme'a'aki ko eni he efiafi ni mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea mahino pe kia au, ka ko e me'a eni ia 'a e Fale Alea 'oku ou malanga ai. Ko e faka'amu eni ia 'a e Fale Alea ke tau mahino'i mo 'ilo ange mo tau tau talanoa ki he 'ofisa ko eni ko e 'Atita Seniale mahino e me'a ia ko ē na'a ku fie tokoni ai. Ka 'oku faka'amu 'a e Fale Alea ia 'i he fokotu'u ko eni ke talanoa ha komiti mo e 'Atita Seniale ko e hā koā 'a e palopalema.

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu pe neongo 'ene fakahela Sea. Ko e ki'i fakatonutonu ko e faka'amu 'a e 'Eua 11 'oku te'eki ke tali 'e he Fale Alea, 'ai pe ke tau 'alu māmālie me'eme'a māmālie pe ko e 'uhinga pe 'a'aku fakatonutonu he 'oku 'i ai 'etau lekooti. Pea pehē ai ko 'etau *proposal* ko eni na'e 'omai fakakātoa mei he Fale Alea 'o Tonga. Ko e fokotu'u eni meia 'Eua 11 mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea he ko e taumu'a foki ia e me'a he 'oku 'ikai ke 'ai ia ko ha'aku komiti, ko e 'ai ha'atau komiti ke sio ki he palopalema. He ko e tefito'i palopalema eni he 'oku tōmui tatau pe 'a e ngaahi lipooti fakata'u mo e lipooti mai 'a e 'Atita Seniale, kapau 'oku 'i ai ha ivi ngāue ka ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai ai ke mai taimi 'a e ngaahi lipooti.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea ka u ki'i fehu'i ange mu'a ki he Fakafofonga kātaki pe. Sea ko e fehu'i ki he Fakafofonga pe 'oku 'osi fai ha feme'a'aki mo e Feitu'u na he 'oku mahino pe ko e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 'oku 'i he malumalu 'o e Feitu'u na Sea pea 'oku tau 'i heni pe 'i he 'aho kotoa he taimi Fale Alea. Ka 'oku ongo'i he motu'a ni hangē 'oku ki'i tukuhifo 'a e fua fatongia 'a e Feitu'u na 'oku malumalu ai 'a e 'ofisi ko eni. Pea ko u tui pe 'oku mou fakamahino pe ko e kupu ko eni 'oku kau ia he ngaahi sino 'oku 'i he malumalu 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea na'a 'oku lava 'o fai pe ha fakalotofale mo e Feitu'u na 'o kehe ia mo e ngaahi potungāue 'oku 'i he malumalu 'i he Pule'anga. Ka ko e fehu'i pe, pe na'e fai ha feme'a'aki mo e Feitu'u na Sea he ko e Feitu'u na 'oku 'i ai e 'Atita Seniale mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko u tui ko e me'a ē na'e 'osi fai pe talanoa e Patiseti. Ko e me'a pe 'a e Sea na'e me'a mai mai ha fokotu'u pea ko e fokotu'u eni ko e loto pe e Sea. 'A ia ko e tu'utu'uni eni 'a e Sea ki he me'a ko ē na'a ku malanga ai pea pehē mai e Sea 'Eua 11 mai ha'o fokotu'u he 'oku 'atā pe. Pea ko eni ko 'ene me'a eni na'e talamai 'oku 'ai ko eni. Ka 'oku hangē 'oku 'ikai ke mou loto moutolu ia ke mau talanoa ki he 'Atita Seniale ki ha'ane fiema'u. He ko e palopalema 'amautolu ia ko e feinga ko ē ke tau taliui ki he ngāue'aki e pa'anga 'oku tōmui mai e ngaahi lipooti. Pea ko e faka'amu ke fakaivia fakalelei e 'Atita Seniale ke ha'u mo e ngaahi lipooti taimi ke tau talanoa taimi he ko e me'a ko eni 750 ko eni 'oku fiema'u ke 'omai ko e me'a mo ia 'e taha ke 'omai mo ia, ka ko e anga ia 'o e fokotu'u Sea he 'oku 'ikai ko ha fokotu'u eni ia 'a'aku ke 'osi ko ia pea u 'alu au mo e komiti ki 'Eua 'o fai'aki ha'amau ngāue ai. Ko e 'ai ki he Fale Alea ko ē 'o Tonga mo e kakai 'o e fonua ko e 'uhinga ia 'o e fokotu'u ko eni Sea.

Fokotu'u Tongatapu 7 tali Fokotu'u faka-Fale Alea fika 2/2024

Paula Piveni Piukala: Sea ko e tu'u pe 'o poupu ki 'Eua 11 fekau'aki mo e fokotu'u ko eni 'a e mahu'inga fau 'a e fokotu'u ko eni. Ko e lau foki eni ia 'a e tangata ko eni 'o 'Epalahame Lingikoni "kapau 'e 'omai ha fu'u 'akau ke u tā he houa 'e 8, te u fakamole 'uluaki houa 'e 6

ke fakamata ‘eku me’angāue.” Ko e mahu’inga ia e me’angāue ko eni ‘oku fokotu’u mai ‘e ‘Eua 11 he ko ‘etau fetakai...

<003>

Taimi: 1605-1610

Paula Piveni Piukala: ... poini Sea. Kapau he ‘ikai ke mālohi fe’unga ‘a e ‘Atita ke ne lava ‘omai ‘atita’i e tu’unga fakapa’anga ‘a e fonua ‘e ‘ikai ke tau lava fakahoko fakalelei hotau fatongia. Ko u manatu lelei pē Sea ko ‘eku ‘uluaki hū mai he ‘uluaki uike na’a ku hū mai na’e ‘i ai ‘a e lipooti na’e fiema’u mai ‘e he ‘Ene ‘Afio fekau’aki mo e tu’unga faka’ekonōmika ‘o e fonua, ‘ikai ke lava ia ‘e he Fale ni ‘o tali. Ko e hā hono ‘uhinga ‘ikai ke maau mai ‘a e ngaahi ‘atita ia ke ne ‘omai ‘a e ‘ata totonu ‘oku ‘i ai e ekonōmika e fonua ni. Mahu’inga fau Sea e fokotu’u ko eni pea ‘oku ‘ikai ke u sio atu au ‘oku ai ha maumau ai ‘i hono fakahoko ‘e he Pule’anga honau fatongia. Ko u fokotu’u atu ke tau tali ‘a e fokotu’u ko eni fakaivia ha Komiti ke nau ‘omai ‘a e me’angāue mahu’inga ke ne hanga ‘o monitoa, sivi ‘etau ngāue ‘oku fai Sea. Mālō.

Fokotu’u mei he Pule’anga ke tukuhifo Fokotu’u faka-Fale Alea fika 2 ki he Komiti Pa’anga

‘Eiki Palēmia: Sea ko e fokotu’u atu ia mei he ... kapau ‘e tukuhifo ia ki he Komiti Pa’anga ‘oku ‘i ai ‘Atita Seniale ai ke nau feme’a’aki ai he ko ena na’e ‘ikai ke me’a atu ia ke mou feme’a’aki. Pea ko e ‘uhinga ko e me’a pehē kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku te tokanga ki ai ha Potungāue ‘oku ke me’a atu pē ‘oku te lele atu ki he Minisitā ko ia mo e *CEO* fai ha talanoa na’a lava pē ‘o solova. Ko ia ko e fokotu’u atu pē ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou tui ki he fakalea ‘e he Palēmia ka ko e palopalema eni Sea. ‘Oku *dysfunctional* e Komiti Pa’anga ia ko e ‘uhinga ia ‘eku fakakaukau ke pou pou’i e Komiti ko eni kae fili e Komiti ia ‘o *base* he taukei pea mo e *merit*. ‘Oua ‘e ai ke hangē ko e *composition* ko eni ‘oku lolotonga fakahoko atu. He ko e, ko u lotu au ke ‘ave ki he Komiti Pa’anga ka ko e palopalema ia Sea. Fiu kumi ‘a e kolomu ia.

‘Eiki Sea: Hou’eiki oku mahino kia au e ngaahi fokotu’u, hangē ko e fokotu’u ko eni ‘a e ‘Eiki Palēmia pea pehē foki ki he fokotu’u ‘a ‘Eua 11 ‘i he’ene Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 2. Ko e ‘elito ‘o e fokotu’u ko eni ke vakai’i ‘a e fiema’u fakaivia ‘o e ‘ofisi ‘Atita Seniale. Ko e taumu’a e fokotu’u ke fai ha talanoa mo e ‘Atita Seniale fekau’aki mo e tafa’aki ki he’ene ‘ofisi ‘oku fiema’u ke fakaivia. ‘O kapau ‘oku fiema’u ke fakaivia’i ha tafa’aki ‘i he’ene ‘ofisi. Ko e fo’i ‘elito ia ‘o e fakakaukau. Fokotu’u mai ‘e ‘Eua 11 ‘i he’ene fokotu’u Faka-Fale Alea ke tau fakahoko e fo’i fehu’i ko ia ‘aki ha fa’u ‘e he Fale Alea ha Komiti Fili. Ne fakamalanga mai ‘a Tongatapu 7 ‘oku ‘ikai ke tui ia ki he fokotu’u mai ‘a e ‘Eiki Palēmia ke tukuhifo ‘a e me’a ko eni ki he Komiti Pa’anga ‘a ia ‘oku ‘osi Mēmipa ai ‘a e ‘Atita Seniale.

‘A ia ko e me’a ko eni te u kole atu Hou’eiki. ‘Uluaki pē ‘oku tali ‘e he Fale ni ke fai ha faka’eke’eke pehé ni pea mo e ‘Atita Seniale. Pea 2 te u kole atu leva ke tau pālōti ‘i he founa. Te tau fa’u ha Komiti Fili pē te tau tuku e kaveinga ki he Komiti Pa’anga, ‘o hangē ko ia kuo fokotu’u mai ‘e he ‘Eiki Palēmia. ‘A ia ko e ‘uluaki e pālōti tau pālōti’i e laumālie ‘a e fokotu’u. Pē te tau fehu’i ki he ‘Atita Seniale ‘o fai ha fengāue’aki mo ia ki he tu’unga ‘a e fakaivia’i hono ‘ofisi. Pē ‘oku lotu ki ai e ‘Atita Seniale pē ‘oku ai ha fiema’u pehē pē ‘ikai. Ka ko ‘etau pālōti eni ke tau fakahoko e fo’i ngāue ko ia ke tau fengāue’aki mo e ‘Atita Seniale. Kapau te

tau tali pea tau hoko hake leva ki he founa 'a ia ko e fokotu'u e Komiti Fili pē ko e tukuhifo ki he Komiti Pa'anga. 'Eiki Palēmia,

'Eiki Palēmia: Mālō Sea 'a ia ko e me'a foki ke tali pē ta'etali ke fai e fehu'i. 'A ia ko e tokanga pē Pule'anga ia ko e 'uhinga ko e *independent* pē ko e tau'atāina e sino ko eni *under* he Feitu'ú na. Ka 'oku mau tali mautolu ke tau pāloti pē 'e tali pē ta'etali. Mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'ú na Sea pea tapu mo e Hou'eiki. Ko e, kuo pau pē ke fou mai ia he fokotu'u? Pea kapau 'oku pehē 'oku mou feme'a'aki 'oku ai ha taha pē ko ha Mēmipa 'oku ne fiema'u ke fai ha vakai'i he tu'unga 'oku 'i ai 'a e fiema'u 'a e 'Atita Seniale pea ke me'a atu ki he 'Atita Seniale ke me'a mai ke mou vakai'i pea 'e ke ange ki ai. Kae fou pē ia ke tau fou he fokotu'u pehé ni pea 'ai e Komiti Fili 'o kapau ko e laumālie ia 'oku fiema'u ke tau ke fai ha vakai'i. He ko e taimi 'oku fai ai patiseti Sea 'oku ke fakahū mai e patiseti ko eni. 'Oku ou fa'a manatu'i pē 'e au 'oku ke fa'a 'ai ko e fe'unga pē eni ki he fakalele fakangāue. Kae hangē ko eni ko e ngaahi fiema'u kehe ...

<004>

Taimi: 1610-1615

Lord Tu'iha'angana: ... 'oku fakakakato pē he 'Eiki Minisitā hangē ko e, ko e founa lolotonga. Ka 'i he taimi tatau 'oku pehē he Hou'eiki Mēmipa lahi e, kei lahi pē e tōmui ia. 'Oku ngali me'a Sea e pehē 'oua te tau foki kimui pē ko e hisitōlia pē ko e hā, Sea, 'oku te'eki ai pē ke 'i ai ha taimi ia 'e kakato mai pē taimi ha me'a he Fale ni. Ka neongo 'oku fakatokanga'i 'e he to'u Fale Alea ko eni ke feinga'i ke, 'e ngali me'a ange 'enau ngāue 'i ha'ate mai pē ko e hā e ngaahi founa ko eni.

Ka ko e me'a pē ko u lave ki ai he 'oku 'ikai ke, ko e pāloti he 'e toe fa'u e komiti ke talanoa mo e 'Ateni Seniale pea kapau 'oku mahu'inga'ia 'a e Feitu'u na 'oku malumalu ai 'a e 'Ateni Seniale ka 'oku me'a atu ha taha, ha taha mahu'inga tā ki he 'Ateni Seniale ke me'a mai ke mou talanoa. Pea mo, pea kapau 'oku fiema'u ha *interest* ai mo ha kau Mēmipa pea nau ō atu ke mou fakataha pē ko e hā e me'a. Kae 'oua 'e 'ai ke tau fou hē tau fokotu'u pea ka pāloti'i 'oku 'ikai ke tali pea 'e ngata leva ai 'e 'ikai ke toe fai ha, 'e, 'oua toe fai ha fakatalanoa. Kae hili ko ia 'e lava pē he Feitu'u na 'o me'a atu ke me'a mai e, ko hai e ...

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'iha'angana: Ko e laumālie ko e 'uhinga pē au ki he laumālie Sea mālō.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki ko e ko e ngāue ko eni kuo pau pē ia ke fakahoko. Ko e founa ko ē ke tau fakahoko 'aki 'oku lahi e ngaahi founa. Ko ē 'oku fokotu'u mai 'e 'Eua 11 ke fakahoko 'aki e fokotu'u tu'utu'uni. Kapau 'e 'ikai ke tali eni 'e 'ikai ke ne ta'ofi 'e ia 'eku talanoa 'a'aku mo e 'Atita Seniale 'i he palani ngāue ko ē ke fakahū mai ki he ta'u fakapa'anga fo'ou. 'E kei fai pē talanoa ia ko ia. Ka 'oku mahino kiate au 'a e me'a ko eni na'e tali mai he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo'oni na'e tali pē ia he Pule'anga 'a e *Recurrent Budget*.

Manatu'i 'etau feme'a'aki na'e mahino e tōnounou ko ē mei he tafa'aki ko ē fakangāue mo e houa ngāue, makatu'unga ia he mole e kau ngāue koe'uhí ke si'isi'i e vāhenga. Ko e, ko e

fakalelei ko ē ki he vāhenga ko ē kau ngāue ‘Atita ko e fo’i ngāue makehe ia ‘oku fiema’u ke fakaivia’i makehe. Ko e palani ko ia ko e me’a lōloa ia ‘oku pau ke tau fengāue’aki pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Ko e talanoa ia ko u faka’amu ke lava ‘o fakahoko. Ko fē pē feitu’u te mou loto ke ne hanga ‘o tu’utu’uni e talanoa ko ia kuo pau pē ke fakahoko e talanoa ko ia ‘i he Va’a Ngāue e Sea pea mo e ‘Atita Seniale pē te mou tu’utu’uni’i pē ‘ikai. Ko e fokotu’u fakakaukau ko eni ‘a ‘Eua 11 he ‘oku loto ia ke fa’u ha komiti ke ne hanga ‘o tokoni’i ‘a e fakaivia’i e ‘Ofisi ‘a e ‘Atita Seniale. Ko e fakaivia ‘e fakahoko pē ia tatau ai pē pē te mou loto ki ai pē ‘ikai. Ko e fokotu’u ko ia ‘oku tau tēpile’i he efiāfi ni pē te mou loto ki ai pē ‘ikai ka ko ‘eku fakapapau’i atu eni taimi ni, tatau ai pē pē te mou tali pē ‘ikai te u kei talanoa pē au mo e ‘Atita Seniale ki hono fakaivia’i ‘ene ‘ofisi.

Lord Tu’iha’angana: Ko ia Sea. Sea kātaki ...

’Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Mālō ‘aupito e fakamaama, ko e maama ena ‘oku ou fiema’u ke ke fakamaama mai he ko e me’a ia ko ē nau ‘uhinga ke fakamaama mai. Pea ko ena ‘oku ke me’a mai ‘aki ‘a e lava, ‘e hoko ‘oku fai pē me’a ia ko ia pea fai e talanoa ko ia. Kuo tau talanoa he fokotu’una e ‘ū komiti, ‘ū Komiti Tu’uma’u, Komiti Fili mo e ‘ū ngāue ko ia pea kuo ‘osi hā mai e palopalema ‘a eni ko ē ‘oku si’i, tokosi’i e kau ngāue. Pea ko e me’a ia ko u mahino ki he motu’a ni.

‘A ia ko ‘eku kole pē ‘a’aku ki he Fakafofonga ‘Eua kapau ko ē kuo tau alea’i, fakatokanga’i ‘ene fokotu’u, pea fai ‘aki ‘a e faka’uto’uta ‘a e Feitu’u na he ke hā e talanoa ko ia pea mo fakakau atu ki ai ke fiemālie mo fakahoko mai e ngaahi me’a ko ia. He ‘oku ‘ikai ke u toe loto au ke ‘ai komiti me’a he ko ena kuo ke ‘osi fakamaama mai ‘e fakahoko pē fetalanoa’aki ia ko e hā ha me’a ‘e fakaivia ‘aki ‘a e ‘Atita Seniale ‘aki e ngaahi ‘uhinga ‘oku ‘oatu mei Fale Alea ‘oku lahi e tōmui.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘uhinga ko ē na’a ku pehē ai komiti ko eni ‘oku ‘osi ‘i ai e Komiti ia ki he me’a ko ē ‘a e Fale Alea. ‘I he’emau kamata talanoa ‘oku kamata ke hā mai e ngaahi me’a ia na’e ‘ikai ke lava fai ha sio ia ki ai. ‘A ia ko ‘ene ‘alu atu ko eni ‘e toki ui ‘oku lolotonga ngāue ‘emau tafa’aki tekinikale pē mo e kau ngāue ki ai.

Ka ko e ‘uhinga ko ē ‘o e komiti pehe ni ke ha’u ki ai ‘a e tekinikale ke toe ‘omai ange ha sio fo’ou ki he palopalema tatau. He kapau ‘e ‘ikai ke fai pehē te tau a’aa’u atu pē tautolu mo e me’a ko ē mei he ‘Eiki Nōpele. ‘E faifai pē tōmui ‘e faipē ‘a e ‘ikai ke kakato ‘e faipē ‘a e ‘ikai ke ‘omai e lipooti ke fai’aki e tali ui. He ko ē kuo ‘osi ‘osi ‘i ai ‘etau ‘ū lipooti ‘oku ‘ikai ke ma’u e fakamatala ia koe’uhí ko e me’a ko ē ka ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘ai ko ē ‘a e, ‘a e ...

’Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i fehu’i pē. Ko e hā ko ā ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai? ‘Oku ‘alu he tafa’aki ko ē, hū he tafa’aki ko ē, me’a atu he tafa’aki ko ē. ‘Ai ke tau mahino ko ho’o fokotu’u ē pea tau pālōti ai ka ko e ‘uhinga ko ‘ene taimi pē ko ē ‘oku tali mai ai he Sea pē ko e Tokoni Sea ‘oku ke aafe leva koe ia, aafe leva mei ...

<005>

Taimi: 1615-1620

‘Eiki Palēmia: ... ho fokotu’ú. Ko ē kuo ‘osi mahino ho fokotu’ú.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku fakama’ala’ala ‘a e ‘uhinga ko ē na’á ku talaatu ai komití. ‘Oku ou ‘ilo pe ‘e au mo e ‘ū founa kehé ‘oku ‘ikai ke u fakasesele.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke ‘i ai ha taha ia te ne talaatu ‘okú ke fakasesele ka ko e ‘uhingá ‘oku lahi ma’u pe ho’o fa’a me’á ...

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ou ‘ilo pe ‘e au mo e ‘u founa kehé ka ko u pehē ko e founa lelei taha eni ke tau faí he ha’u e kau, tau lukuluku fakakaukau ki loto ki hē. Ko e ‘uhinga ia ‘ū komití.

Lord Tu’iha’angana: Ko ia ‘Eiki Sea ko u tui au ko e ...

Taniela Fusimālohi: Ka ‘oku ‘ikai ko e ‘ai pe eni Komiti Pa’angá ko ē kuo *dysfunctional* ia ...

Lord Tu’iha’angana: Kuo mahino ia ...

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘ikai ke toe me’a ia.

Lord Tu’iha’angana: Ko ia na’á ku hanga pe ‘e au ‘o fakama’ala’ala atú peá ke fakamaama mai ka ko ē, ke pāloti ke mahino ‘a e me’a ‘oku loto ki ai, ka ‘oku ‘osi mahino e pālotí ia pe te te loto ki he fa’u e komiti ko ē pe ‘okú te loto, lolotonga fakahoko pe ‘e he Feitu’u na ia fetalanoa’aki ko íá pea mo e me’a. Ka kuo mahino e pāloti ia ka ke hoko atu ā koe Sea.

Taniela Fusimālohi: Kai kehe Sea ka ko ‘eku ‘uhingá ke mahu’inga mālie ‘a e ‘uhinga e komití he ‘oku tau pehē ‘etautolu ‘oku fu’u lahi e komití. Ko e ‘uhinga ‘a e ‘u komití ia, he ‘oku ‘i ai e ‘ū komiti ia ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke nau mahu’inga’ia nautolu he me’a ‘oku ‘oangé.

Ka ‘oku ‘i ai e komiti fili ia ‘oku nau feinga nautolu ke fai ‘enau ngāué koe’uhí he ko e fa’ahinga ha’oha’onga ē ‘e tānaki ki ai e ngaahi fakakaukau lelei ke solova’aki e palopalema kuo lau ta’u ‘ene lelé, ko ‘eku ‘uhinga ia ‘a e komiti filí. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke fiema’u ia ‘e he Falé pea ‘oku sai pe ia tahá ‘e mole ai ‘eku vahé ‘a’aku ia te ke ‘omaí Sea. ‘E kei ma’u kakato pe ‘eku vahé ‘a’aku ia ...

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ka ko ‘eku ‘uhingá ke tau lukuluku ki hē.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘osi ho taimí pea ‘oku mahino e me’a ko ē ‘okú ke tokanga ki aí. Ko e aofangatukú ‘e tu’utu’uni e Falé ki ai pe ‘e ‘i ai ha Komiti Fili pe ‘ikai. Te u kole ki he Kalaké ke tau pāloti ‘a e fokotu’u ha Komiti Fili ke ne vakai’i ‘a e fiema’u fakaivia ‘o e ‘ofisi ‘o e ‘Atita Senialé. Ko ia ‘oku loto ke Fokotu’u Fika 2/2024 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, loto ki ai e toko 4.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’ú fakahā mai ho nima.

Pālōti 'ikai tali Fokotu'u faka-Fale Alea Fika 2/2024

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Veivosā Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonuā, 'Eiki Minisitā Fonuā, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Ikai ke loto ki ai e toko 12.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, 'oku 'ikai ke tali e fokotu'ú ka te u fakaafe'i atu koe 'Eua 11 ki he fakataha hoko pea mo e 'Atita Senialé koe'uhí ke 'ohake pe ho'o ngaahi me'a ko ena 'okú ke tokanga ki ai ki hono fakaivia 'ene 'ofisi. Hou'eiki 'oku toloi e Falé ki he 10 'apongipongi, mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku 'a e fakataha'anga 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<006>